

VÕRU KREUTZWALDI GÜMNAASIUM

TRIINU AVANS

11. A KLASS

MAGUS VÕRUMAA

JUHENDAJAD: ÕP HELLE RUUSMAA, MALLE AVANS

SISSEJUHATUS

Minu uurimistöö teema on „Magus Võrumaa”. Valisin selle teema sellepärast, et kolm aastat tagasi tegin uurimistöö kommitööstustest Eestis. Kuna tol korral oli põhiteemaks kõige tuntum vabrik Kalev, siis nüüd otsustasin pöörata tähelepanu just kodukoha ajaloole ja uurida Võrumaa kompvekitööstusi lähemalt. Töö põhieesmärgiks oli kirja panna Võru kompvekitööstuste ajalugu.

Uurimistöö koosneb kolmest peatükist. Esimeses peatükis tutvustatakse šokolaadi- ja kompvekitööstusi Võrus kuni 1940. aastani. Peatükk on jaotatud neljaks alapeatükiks, sest sellesse ajajärku jääb neli Võrus tegutsenud kompvekitööstust. Teises peatükis tutvustatakse maiustuste tootmist Võrumaal Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi (ENSV) ajajärgul. Kolmas peatükk on pühendatud praegustele kompveki- ja šokolaadivalmistajatele Võrus.

Tööks vajalikke materjale sain Riigiarhiivist, kus on säilitatud kompvekitööstuste tegevusega seotud dokumentatsioon. Selgus, et ka vanad kompvekitööstused olid hädas kõrgete maksude ja väikese läbimüügiga, tegemist tuli teha ka maksuameti ja politseiga. Väärtuslikku materjali leidsin Võrumaa Muuseumist, sest muuseumi kogudes olid olemas enne II maailmasõda Võrus ilmunud ajalehed, kust leidsin informatsiooni kohalike kompvekitööstuste kohta. Tänapäeva kohalike magusatootjate elu ja tegevus on samuti ajakirjanduses kajastatud. Muuseumi fondis on olemas endiste kompvekitööstuste kommipabereid. Töös on kasutatud ka kommipabereid Triinu Avansi erakogust. Uurimistöö tegemist raskendas aeganõudev vanade ajalehtede lugemine, mis olid trükitud gooti kirjas.

Raske oli leida materjali Võrus enne II maailmasõda tegutsenud kompvekitööstuste kohta, kuna kohalikud kompvektivabrikud olid väga väiksed ettevõtted ja ei omanud majanduses suurt tähtsust. Võru kompvekitööstuse ajalugu saigi kirja pandud Riigiarhiivist saadud dokumentide uurimisel, kohalikes lehtedes ilmunud reklaamide ja tööpakkumiste ning kommipaberitel olnud aadresside ning nimede põhjal. Kuigi raskusi valmistas Riigiarhiivist saadud dokumentide lugemine, sest enamasti olid need käsikirjalised, oli see siiski väga huvitav materjal. Eriti meeldis selleaegne keelekasutus.

Väga huvitav oli intervjuu Vastseliinas kompvekke valmistanud tööstuse endise juhataja Lembit Sikuga, kes andis tööprotsessist põhjaliku ülevaate. Autoril oli ka ise võimalus näha kompvektivalmistamist Kubija Hotell-Loodusspaas. Käsitööna valminud kommide valmistamiseks pole vaja erilisi seadmeid, vaid kõike saab teha ka koduste vahenditega. Olulised on õiged komponendid.

Vaatamata raskustele oli töö tegemine meeldiv, huvitav ja hariv, sest sain teada palju põnevat kompvekitööstuste kohta. Heaks kogemuseks oli käimine Riigiarhiivis ning sealt materjali otsimine.

Täna kõiki, kes töö valmimisele kaasa aitasid: oma juhendajat Helle Ruusmaad, kes andis häid näpunäiteid, aidates tööd täiuslikumaks muuta; Vastseliina kommitööstuse endist juhatajat Lembit Sikku, kes andis tööstusest põhjaliku ülevaate; Kubija Hotell-Loodusspaatöötajaid, kes olid nõus näitama kommide valmimist; Võrumaa Muuseumi, kust sain vajalikku informatsiooni ja muuseumi peavarahoidjat Arthur Ruusmaad, kes aitas leida vajalikke materjale ja kontakte ning oma ema Malle Avansit, kes aitas töö vormistusele kaasa.

1. KOMPVEKITÖÖSTUSED VÕRUS ENNE 1940. AASTAT

Võrus tegutsenud kompvekitööstused ei kujunenud suurteks tööstusteks. Võrumaa oli põllutulunduslik maa, kus tööstusliku ilmega ettevõtetega oli seotud ainult 9,5% rahvastikust ja nende tööliste arv moodustas vaid 1,5% rahvastikust. Seega olid Võrumaa ettevõtted väiketööstused.¹ Samuti puudus Eesti ääremaal paikneval Võrul turg oma saaduste realiseerimiseks.² 1936. aasta kohalikus ajalehes *Elu* rõhutatakse asjaolu, et Võrumaa ei ole tööstusmaa ja siin puuduvad looduslikud eeltingimused suurte tööstuste tekkimiseks. Tööstused on oma iseloomult enamuses kohaliku nõuete rahuldamiseks. Siiski suudavad nad täita nende peale pandud ülesandeid ning annavad tööd paljudele inimestele.³

Eelmise sajandi 20ndatel ja 30ndatel aastatel tegutses Võrus neli kompvekitööstust, nad paiknesid peamiselt Kreutzwaldi tänava äärsetes majades. Need olid Johannes Päia

¹ Eesti II. Võrumaa. Tartu, 1926, lk 79

² Ivask, A. Võru. Tallinn, 1980, lk 14

³ VK Ta 503:3. Võrumaal 300 tööstust. – *Elu*, 1936, 17. jaanuar, nr 36

kompveкитеhas, Ivan Gromovi kompvekitööstus, Ludvig Moreli šokolaadi- ja kompvektivabrik ning šokolaadi- ja kompvekitööstus „Murrang“. Esimene kompvekitööstus Võrus asutati 1924. aastal.⁴

Aeg-ajalt oli kohalikus lehes antud ülevaade Võrumaa tööstus- ja kaubandusettevõtete tegevusest. Esimesest Võru kompveкитеhasest oli kirjutatud 1925. aasta Võru Teatajas. Hiljem pole ajalehed kohalikest kompvekitööstustest tööstuslikku ülevaadet andnud. Kohalikes ajalehtedes anti teada peamiselt ümberkolimistest uude kohta või tööpakkumisi kompvekkide pakkijatele. Ka ei olnud kompvekitööstused end eriti reklaaminud vastupidiselt kondiitri- ja pagariäridele, kelle reklaame oli peaaegu kõikides lehtedes.

Kommipaberitena kasutati sel perioodil kogu vabariigis enamasti põhimõtteliselt ühesuguseid pabereid. Kujundus oli kõigil kompvekiümbristel enam-vähem sarnane, iga tööstus oli lisanud paberile oma vabriku nime ja enamasti ka aadressi. Kõige populaarsem kompvek oli ÕNNE KARAMELL, sest seda olid tootnud kõik neli Võru kompvekitööstust, kuid ka väga paljud väikesed kompvekitööstused kogu vabariigis, kaasa arvatud selle perioodi kõige suurem ja tuntum vabrik KAWE. Võru kompvekitööstused valmistasid peamiselt karamell- ja monpansjeekomme, kompvekid kandsid nimesid: *Õnne karamell, Neiu keeled, Kungla, Duchesse, Vähi karamell, Maie, Papagoi, Havai, Shokoladi karamell, Floks, Päike, Proosit, Armulaul, Kombu, Ballett, Semud, Ri-ki, Pähkle karamell, Karmen, Iris, Mokka, Maret, Teeroos, Ploomid.*

Kohalike kompvekitööstuste sissetulekud olid üsna tagasihoidlikud ja seda eelkõige väikese läbimüügi ning kõrgete maksude pärast. 1932. aasta Võru Teataja kirjutas koosolekust, millest võtsid osa kaubandus-tööstuskoja esindajad. Jutuks oli majandusministeeriumi poolt kavandatud kondiitrisaaduste maksustamine, millest riik lootis 6 milj. senti tulu. Leiti, et kompvekkide kriisimaks tekitaks rohkem kulusid kui tulu: *„Kompvekkide maksustamisel võiksid tulemused olla teised, kuid enamik kompvekke valmistatakse väiketöösturite poolt, kelle läbikäik aastas on kõigest mõnisada krooni. Kui neid hakata maksustama, siis nad lihtsalt peavad sulgema ukse ja kaotavad töövõimaluse. Ka tooresainete läbitöötamise ja valmistatud saaduste müügi kohta nõuetawat täpset raamatupidamist on võimata täita, kuna läbikäik seda ei võimalda.“*⁵ Ajaleht kirjutas, et komisjon otsustas kaubandus-tööstuskoja esindajate seisukohad saata vabariigi valitsusele.

Valitsus ei arvestanud väikeettevõtetega ja ikkagi maksustas kondiitrisaadused. Nagu hilisem ajalugu näitas, olidki Võru väikesed kompvekitööstused hädas kõrgete maksude,

⁴ Pullat, R. Võru linna ajalugu. Tallinn, 1984, lk 88

⁵ Kompvekkide kriisimaks. - *Võru Teataja*, 1932, 22. märts, nr 32

väikese läbimüügi ning raamatupidamisega, mis oli toonud neile palju sekeldusi ametiasutustega.

Huvitava artikli „Olgu ka perenaisel pühad. Mida panna jõululauale“ leidis töö autor 21. detsembri 1936. aasta ajalehe Elu 143. numbrist, kus keegi prl M. Karu jagab leheveergudel retsepte, kuidas toitute kõrval saab teha koduselt mitmesuguseid maiustusi, kompvekke,

Mida panna jõululauale.

Pisut pühadewestlust prl. M. Karult.

Tottude kõrval saab teha koduselt mitmesuguseid maiustusi, kompvekke, küpsiseid jne. Siin mõned näited:

□ **Hapud kompvekid:** 1/2 klaasi wett, 1 spl. äädikat, 3/4 klaasi suhkrut, vähe wanilliini.

Ulined segatakse, keedetakse liigutamata kuni tihk segu külmaks wees hangub, kallatakse wõiga määritud waagnale, on ta vähe jahtunud, wenitatakse ja sõikutakse kättega läikivaks taignaks, wormitakse pihad ribad, millest lõigatakse kompvekid (ümargused, mitte lapergused ribad).

Kompvekid kõrwitsa seemnetega. 1/2 kg. suhkrut, 75 gr. puhastatud, hakitud kõrwitsa seemne tuumi wõt pähkleid.

Suhkur sulatakse pannil segades, lisatakse hakitud kõrwitsa seemned, kallatakse wõiga määritud lamelele waagnale, hakkab ta hanguma, tiheldatakse tihkesti sobiwa suurusega tükidets.

Piparmündi kompvekid: 1/2 kg suhkrut (tükisuhkrust saawad paremad), 1 1/4 klaasi wett, 1 teelusikas äädikat, 5 tilka piparmündiõli.

Walmistatakse samuti kui hapud kompvekke, nimelt piparmündiõli lisatakse waagnale kallates.

Joonis 1. Väljavõte 21. detsembri 1936. aasta ajalehest Elu.

küpsiseid jne. Näidetena on toodud artiklis ka kolme erineva kompvekisordi – hapud kompvekid, kompvekid kõrwitsa seemnetega ning piparmündikompvekid – valmistamise õpetuse. Kui kellelgi on soovi, võib proovida ise kodus kompvekkide valmistamist. Selleks on lisatud väljavõte artiklist (vt Joonis 1).⁶

1.1. JOHANNES PÄIA KOMPVEKITÖÖSTUS

Esimese tööstuse Võrus asutas Johannes Päia ning see alustas oma tegevust Võrusool Vaksali teel. Kaubandusettevõtte teatelehes on kompvekitööstuse kohta kirjas järgmised andmed: „Äriomanik - Johannes Johani p. Päia; elukoht - Võru soo peal; äri ei ole kellegi käest ülewõetud; äri on avatud - 6. veebruaril 1924. a.“ Samas dokumendis on toodud veel, et tööstusel on äritunnistuse III järk nr 522 ning äri tehakse ainult kompvekkidega ja tööstusel on üks äriruum.⁷

Johannes Päia alustas oma äri suurte lootustega, tehes kohalikus lehes algul pidevat reklaami ning rõhutades eriti asjaolu, et on esimene Võru kompvekitehas.

Kompveki tööstuses

Wõrusool, saab olema kõrgeis wäärtuses karamel, koore, šokolaaadi, monpanšje jne. kompvekke. Sinned wäljaspool wõistlust.

Austusega J. Päia.

⁶ Mida panna jõululauale. – Elu, 1936, 21. detsember, nr 143

⁷ ERA, f. 16, n. 2, s. 3877, l. 1–2

Esimene kuulutus ilmus 1924. a 16. veebruari Võru Teatajas nr 18, kus J. Päia teatas: „Wõrusool saab olema kõrges väärtuses karamel, koore, shokolaadi, monpansje jne. kompwekka.“⁸ (vt Joonis 2)

1924. aasta märtsikuu lehtedes nr 28 ja 29 teatas Päia: „Kompwekitööstuses Võru soo peal, Lauka majas, on laost saada mitmesuguseid kompvekisorte.“⁹ Järgnevad kuulutused ilmusid maikuu Võru Teatajas, septembrikuus ilmusid reklaamid kolmes kohalikus lehes.¹⁰ (vt Joonis 3)

Samuti otsiti 1924. a Võru Teataja kaudu tööstusesse kompvekipakkijaid.¹¹ (vt Joonis 4)

Kompvekitööstus
Wõrusool, Waksalitee.
Soovitab omast ladust igat sorti kompwekke, wõistlemata hindadega. Müüb en gros ja en detail. Goodsam ostukoht kaupmeestele.
Austusega J. Päia.

Joonis 3. Kuulutus Võru Teatajas nr 99, 13. september 1924

Kohe tarwis
**kompveki-
pakkijaid**
kompvekitööstuses, Wõrusoo peal.

Joonis 4. Kuulutus Võru Teatajas nr 126, 20. november 1924

1925. aasta veebruari ja märtsikuu Võru Teatajates nr 22, 23, 24 teatas Johannes Päia, et on oma tööstuse Võrusoolt üle toonud Võru linna, Kreutzwaldi tn 37.¹² (vt joonis 5)

**Esimene
Wõru kompvekitehas.**

Olen oma tööstuse Wõrusoolt ületoonud Võru linna, Kreutzwaldi t. 37, ja loovitan jälle kõrges väärtuses ja kõrgile tuntud headuses kõiki sorte kompwekke wõistlemata odawate hindadega.

Kõige foodsam ostukoht kaupmeestele.

Austusega

J. Päia.

Joonis 5. Kuulutus Võru Teatajates nr 22, 26. veebruar 1925, nr 23, 28. veebruar 1925, nr 24, 03. märts 1925

ka Wõru. Odawuse mõttes wõiks siinse kompvekitehase saadused wõistleda, kuid maitse ja pakkimise poolest ei suuda saadused Tartu wabrikute saadustega wõistelda.”¹³

⁸ VK Ta 503:8. Võru Teataja, 1924, 16. veebruar, nr 18

⁹ VK Ta 503:8. Võru Teataja, 1924, 13. märts, nr 28; Võru Teataja, 1924, 15. märts, nr 29

¹⁰ VK Ta 503:8. Võru Teataja, 1924, 13. september, nr 99

¹¹ VK Ta 503:8. Võru Teataja, 1924, 20. november, nr 126

¹² Võru Teataja, 1925, veebruar, nr 22, 23, 24

21. mai 1925. a Võru Teatajas nr 56 artiklis „Pilk Wõru tööstusse” antakse hinnang esimesele kompveki tööstusele:

„Esimene Wõru kompvekitehas, Kreutzwaldi tänawal. Tehasel on waewalt aastane eluiga seljataga. Ta walmistab peaasjalikult odawamaid kompveki sorte, suhkru ja siirupi segust. Rohkemal määral tarwitawad tema saadusi Petseri ja Walk, osalt

Aktiivselt reklaamis Johannes Päia veel oma ettevõtet 1925. aasta kohalikes lehtedes. Raskusi oli ilmselt töötajate leidmisega, sest tööd pakuti kompvekipakkijatele nii 1925. aasta juulikuus kui ka 1926. aasta 18. mai lehes. Tööpakkumise kuulutus ilmus isegi 1926. aasta juunikuul Tartu Postimehes, kuid sealt otsiti kompveki-meistrit.¹⁴ (vt Joonis 6)

Joonis 6. Kuulutus ajalehes Tartu Postimees nr 161, 18. juuni 1925

Joonis 7. J. Päia kompveki-tehase kommipaber ÕNNE KARAMELL (Triinu Avansi erakogust)¹⁵

Johannes Päia laskis valmistada oma tööstusele templi, mida kasutas dokumentidel.¹⁶ (vt Joonis 8)

Joonis 8. J. Päia kompveki-tehase tempel 1926. aasta dokumendilt

17. mail 1925. a esitas Johannes Päia Otsekoheste Maksude Peakomiteele palve koos selgitusega maksude vähendamiseks. Dokumentis väitis ta, et 1924. aastal oli tal Kasaritsa vallas Võru soo peal väikene kauplus, kus läbimüük päevas oli kuni 100 marka ning aastas 25 000 marka. Peale kompvekkide polnud kaupluses midagi müügil. Maksujaoskond oli aga

¹³ Pilk Võru tööstusse. – *Võru Teataja*, 1925, 21. mai, nr 56

¹⁴ *Tartu Postimees*, 1925, 18. juuni, nr 161

¹⁵ Triinu Avansi erakogu

¹⁶ ERA, f. 2187, n. 2, s. 239, l. 31

J. Päia kauplusele määranud 10 kuu läbimüügiks 400 000 marka, puhaskasuks 60 000 marka ning maksuks 5375 marka. Johannes Päia palus Maksude Peakomiteel maksude jaotus arutusele võtta, et ärimaksu jaotus saaks kõikidele õiglaselt määratud ning palus maksu tema kaupluse läbimüügi 25 000 marga järele määrata.¹⁷

Järgmise analoogse kirja kirjutas J. Päia 14. juulil 1925. aastal Võrumaa Maksude Inspektorile. 1925. aasta läbimüügiks oli määratud 480 000, puhaskasuks 72 000 ja maksuks riigi heaks 6450 marka (kasuprotsent 15). Päia väitis, et tema väike kaupluse läbimüügiks päevas on 150–200 marka, seega aastaks teeks see umbes 60 000 marka. Kaupluse omanik palus maksu õiglaselt määrata.¹⁸ Kohalikul inspektorilt abi ei saadud, sest 21. septembril 1925 saatis Päia järjekordse samasisulise kirja Otsekoheste Maksude Peakomiteele. Vastus kaebusele tuli peavalitsuselt 30. oktoobril 1925 ning otsus oli järgmine: läbimüük alandada 334 884 margani, kasuprotsent muutmata jätta.¹⁹

Edasi tekkisid Johannes Päial probleemid töökaitsega. Töökaitse komissar saatis 1926. aasta veebruaris Võru politseikomissarile järgneva sisuga kirja: komissar oli viibinud 13. veebruaril järelevalve käigul Päia kompvekitööstuses Võrus Kreutzwaldi tänav 37 (vt Joonis 9) ning leidnud töölisi ületunnitööd tegemas, ilma et temale oleks sellest teatatud nagu määrus seda nõuab. Töökaitse komissar palus politseil selle kohta juurdlust alustada.²⁰

Algatati juurdlus ning 4. märtsil 1926 kuulati üle nii juhataja kui töölisel. Johannes Päia seletus oli järgmine: „Mina olen komveki tööstuse peremees ja ühtlasi ka tööstuse juhataja. Minu komveki tööstuses ei ole töölisel kunagi ületunni s.o. üle 8 tunni päevas tööd teinud. Et töölisel teinekord peale kella 5 on töötanud, on tulnud sellest, et minu tööstuses töö täpselt punkt kell 8 hommikul ei alga. Mõnikord ei ole suhkrut ja mõnikord käivad töölisel, kes kõik perekonna inimesed on, hommikuti turul toiduaineid endale ostmas, nõnda, et siis töölisel ära viidetud tundide eest õhtul ka veidi kauem töötavad. /... / Ennast ületunni töötamises ja selle mitte teatamises Töökaitse komissarile süüdi ei tunnista.“²¹

Tööstuses pakkijatena töötanud Hilda Alasild (19) ja Helene Alla (21) andsid mõlemad enam-vähem sama-

¹⁷ ERA, f. 16, n. 2, s. 3877, l. 4

¹⁸ ERA, f. 16, n. 2, s. 3878, l. 3

¹⁹ ERA, f. 16, n. 2, s. 3878, l. 11

²⁰ ERA, f. 4458, n. 1, s. 4540, l. 3

²¹ ERA, f. 4458, n. 1, s. 4540, l. 4, 4p

Joonis 9. Kreutzwaldi tn. 37.

Maja, kus aastatel 1925-1926 tegutses Päia kompvekitööstus, aastatel 1927-1928 Gromovi kompvekitööstus.

Fotograaf Triinu Avans, 2009.

suguse tunnistuse, väites sama, mida Päiagi oli öelnud. Kuid 9. märtsil 1926 olid H. Alasild ja H. Alla saatnud Töökaitse komissarile järgneva kirja: „*Palume vabandust, et andsime tunnistuse, mis tõele ei vasta. Olime seda sunnitud tegema h-ra Päia nõudmisel. Ja just meil kahel kästi niisugust tunnistust anda vist sellepärast, et teised veel haigekassa liikmed ei olnud. Nüüd, kus meie kohtus muidugi õigust tunnistame, ei ole vist meil küll enam lootust edasi töötada.*“²²

Sellega ilmselt ka kompvekitööstuse tegevus lõppes. 1926. aasta 20. juulil saatis Johannes Päia Võru-Petseri Üldhaigekassa Juhatusese kirja, milles teatas, et on kõik oma töölised, kelleks olid Georg Hansen, Helene Alla, Hilda Alasild ja Salme Aio, alates 1. juulist 1926 lahti lasknud ja palus nad Haigekassast välja kirjutada.²³

1926. aasta 15. aprilli töökaitsekomissari protokollis on kirjas, et revideerides Joh. Päia kompvekitööstuses tööliste kohta peetavat raamatupidamist, leiti, et palgaarveraamat on korratult peetud. Selles asjas ülekuulatud tööstuse omanik Johannes Johani p. Päia, elukoht Võrus Kreutzwaldi tn 33, seletas järgmist: „*Võtan omaks, et puuduvad sissekanded töötundide kohta. Minul puudub raamatupidamiseks teadmine, - samuti ka haridus. – Muud juurde lisada ei ole.*“²⁴

1926. aasta 6. septembri Tartu-Võru Rahukogu ringkonna Võru I jaoskonna Rahukohtuniku otsusega määrati J. Päiale trahv 2500 marka ehk maksujõuetusel viiepäevane arest, samuti 600 marka kohtumaksu. Johannes Päia kaebas otsuse edasi teise astme kohtusse, mis leidis, et Rahukohtuniku süüdimõistev otsus oli õige ning oli asjaoludele ja seadustele vastav. 1926. aasta novembris otsustas Rahukogu: „*Rahukohtuniku otsus kinnitada ja süüaluse Johannes Päia edasikaebus tagajärjeta jätta, sissenõudes temalt kohtumaksu teise kohtu astme eest 300 marka.*“²⁵

Päia, kes oli juba Võrust lahkunud ja elas Valgas Lai tn 29, esitas järgneva palve: „*1927 a. aprilli kuu 22 päeval mina, Johannes Päia annan oma allkirja selleks, et minul täitelehes tähendatud trahvi maksmiseks raha ei ole ja kõik minu varandus on riigimaksu võlgade tasumiseks üles kirjutatud, millest ainult osa võlgasi kaetud saab, sellepärast soovin tähendatud karistust arestis ära kanda.*“²⁶

Päial oli jäänud veel maksuvõlgu ning 26. novembril 1928 esitas Võru-Petseri Üldhaigekassa järelepärimisi Valga politseikomissarile, paludes saata teateid Johannes Päia

²² Samas, l. 6

²³ ERA, f. 2187, n. 2, s. 239

²⁴ ERA, f. 2000, n. 1, s. 899, l. 1

²⁵ ERA, f. 4458, n. 1, s. 4426, l. 7

²⁶ Samas, l. 9p

elukohast.²⁷ Vastuseks saadeti teade, et Johannes Päia oli Valka aadressil Lai tn 29 sissekirjutatud 10. mail 1927 ja väljakirjutatud 21. septembril 1927 Tapale.²⁸

Esimese Võru kompvekitööstuse tegevus ei kujunenud eriti pikaks ega kergeks. Rahalised raskused sundisid lõpuks J. Päiat tootmist lõpetama ja Võrust lahkuma.

1.2. IVAN GROMOVI KOMPVEKITÖÖSTUS

Ivan Gromov sündis Venemaal Pihkva kubermangus 20. novembril 1901. aastal. Eestis elas ta alates 1919. aastast. Kuna ta oli pärit Venemaalt, oli tal Eesti Vabariigi seadusega keelatud elada Tallinnas ja Petseri maakonnas. Elas enne Võrru asumist Tartus. Sissekirjutatud Võrru aadressil Kreutzwaldi tänav 4 alates 14. augustist 1924.²⁹

1928. aasta juunis ainuisikulise äripidaja firma registreerimise teadaandes Kaubandus-Tööstuskojale oli Ivan Gromov märkinud ettevõtte tegevuse alguseks 1924. aasta. Ärialaks oli kompvekitööstus (III järk) ning väikekauplus (III järk).³⁰

I. Gromovi äri pidas selleaegsetest kompvekitööstustest kõige pikemalt vastu. Ettevõtte asus tegutsemisaja jooksul neljas erinevas kohas. Oma tööstuse kommipaberitel oli Gromovil kirjas ka aadressid (vt Joonis 12).

Kommide nimetused olid *Õnne karamell, Karmen, Pähkle karamell, Piparment, Iris*.³¹

Joonis 10. Ivan Gromov
(foto isikutunnistusest 1934)

Joonis 11. Kreutzwaldi tn 4. Maja, kus tegutses aastatel
1924–1927 Ivan Gromovi kompvekitööstus.
Fotograaf Triinu Avans, 2012.

Kompveki valmistamist Võrus alustas Gromov aadressil Kreutzwaldi tn. 4 ning tegutses seal mitu aastat (vt Joonis 11).

1925. aastal Võru-Petseri Üldhaigekassale saadetud teatelehel Ivan Gromovi kompvekitööstusesse tööle võetud isikute kohta olid kirjas järgmised

töölised: Selma Luik (21), Elfride Laugasson (18), Rosina Russ (21) ja Juuli Rähm (29).³²

1926. aasta haigekassale esitatud arveleheltselgus, et tööstusest olid lahkunud kõik töölised peale Elfride Laugassoni, kuid lisandunud olid Emilie Terna, Anna Aio ja peale Päia tööstuse tegevuse lõpetamist ka selle endine töötaja Salme Aio.³³

Ka Gromovil polnud kerge Võrus äri pidada. 1926. aasta juulikuul teadaandes haigekassale oli märgitud, et 1. juulist kuni 4. juulini ettevõtte ei töötanud tööpuudumise pärast.³⁴

1927. aasta jaanuarikuul palgateadaandes Üldhaigekassale oli tööstuse aadressiks märgitud Kreutzwaldi tänav 37. Seega oli Gromov peale Päia lahkumist asutanud oma tööstuse samasse hoonesse.³⁵ (vt Joonis 9)

Oma äritegevuse alguses polnud Ivan Gromov kohalikus lehes mingeid teateid andnud ega reklaami teinud. 9. juuli 1927. a Võru Teatajas nr 74 ilmus Ivan Gromovi kompvekitehase (asukohaga Kreutzwaldi tn 37) reklaam.³⁶ (vt Joonis 13)

Joonis 13. Kuulutus Võru Teatajas nr 74, 9. juuli 1927

Töötajad olid vahetunud ka 1929. aasta veebruarikuul palgamaksu teadaande järgi. Kompvekitööstusest oli lahkunud Elfride Laugasson, Emilie Terna ja Hilda Alasild, tööle tulnud Veera Lüdimõis, Alide Haab ja Iida Saks.³⁸

Haigekassa järelevalve tööstuste üle oli pidev. 1929. aasta märtsikuul oli saatnud Võru-Petseri Üldhaigekassa Võru jaoskonna Politsei Komissarile teatise, et Võrus Kreutzwaldi tn 37 asuva I. Gromovi kompvekitööstus oli jätnud tasumata, vaatamata meeldetuletustele,

Joonis 12. Gromovi kompvekitööstuse kommipaber ÖNNE KARAMELL

1928. aasta märtsi palgamaksu teadaande järgi oli tööliste hulgas toimunud jälle muutus. Lahkunud olid Anna Aio ja Salme Aio, lisandunud aga Efim Kusnetsov, Helene Alla ja endine Päia tööstuse töötaja Hilda Alasild.³⁷

³² ERA, f. 2187, n. 2, s. 227, l. 15

³³ ERA, f. 2187, n. 2, s. 227, l. 13

³⁴ Samas, l. 58

³⁵ Samas, l. 25

³⁶ VK Ta 503:14. Võru Teataja, 1927, 9. juuli, nr 74

³⁷ ERA, f. 2187, n. 2, s. 228, l. 8

³⁸ ERA, f. 2187, n. 2, s. 229, l. 6

haigekassa maksud aja eest 1. jaanuar kuni 15. jaanuar 1928 ning palus korraldust võlgnevuse tasumiseks.³⁹

Joonis 14. Ivan Gromovi kompvekitööstuse kommipaber KARMEN

valmistatud maitsvaid šokolaadi- ja lihtkompvekke.

1929. aasta detsembrikuu palgaaruandes oli kirjas kuus töolist: Efim Kusnetsov, Helene Alla, Iida Saks, Alide Haab, Olga Usar ja Juulia Laugamets.⁴²

Maja Kreutzwaldi tänav 51, kus Gromov tegutses (vt Joonisel 15 paremalt kolmas maja), pole säilinud. Praegune Kreutzwaldi ja Petseri tänava nurgal asuv maja Kreutzwaldi tn 51 (tagaplaanil suur kahekordne maja) oli sel ajal Petseri tänava aadressiga.⁴³

Joonis 15. Kreutzwaldi tänav, kus asus maja nr 51.

I. Gromovi kompvekitööstus tegutses siin aastatel 1929–1933.

(Fotograaf A-V. Mikkelsaar, 1959, foto A-V. Mikkelsaare erakogust)

³⁹ ERA, f. 2187, n. 2, s. 229, l. 11

⁴⁰ Samas, l. 20

⁴¹ VK Ta 503:10. *Võru Teataja*, 1930, 25. jaanuar, nr 10

⁴² ERA, f. 2187, n. 2, s. 229, l. 32

⁴³ Avans, T. Kalevi šokolaad – lemmik läbi aegade. Käsikiri. Võru, 2009, lk 18

1930. aasta juunis sai J. Gromov haigekassalt järjekordse kirjaliku ähvarduse. Kirjas teatati, et politsei juurdlusega on kindlaks tehtud, et Artur Kärsin oli Gromovi juures teenistuses alates 1. juunist 1929, kuid haigekassasse registreeritud alles 1. maist 1930. Üldhaigekassa juhatus palus saata Kärsini sisseregistreerimise andmed alates 1. juunist 1929 ja palgamaksu teated samast ajast kuni 1. maini 1930. Vastasel korral võetakse tööstuse valdaja kohtulikule vastutusele.⁴⁴

1930. aasta detsembrikuu palgamaksu teadaandes Võru-Petseri Üldhaigekassale Artur Kärsinit töötajate nimekirjas polnud. Kirjade järgi olid lahkunud ettevõttest Efim Kusnetsov ja Alide Haab, lisandunud Voldemar Jakobson.⁴⁵

Edaspidi hakkas Gromov tööstust rohkem reklaamima ka kohalikus ajalehes. 1930. aasta detsembri ajalehes Elu ilmus Gromovi tööstuse jõulupühade õnnitlus.⁴⁶ (vt Joonis 16) 1931. aasta 19. detsembri ajalehes Elu tervitas koos teistega Gromovi kompvekitööstus leheveergudel oma kodulinna ja -maa väeosa 7. Jalarügementi 13. aastapäeval ja lipusaamise puhul.⁴⁷

Joonis 16. Kuulutus ajalehes Elu nr 101, 24. det. 1930

Ivan Gromov lõi aktiivselt kaasa kohalikus Võru kesk- ja väiketöösturite-meistrite ühingu töös, kus esimesel peakoosolekul 1932. aasta jaanuaris valiti ta revisjonikomisjoni.⁴⁸

Joonis 17. Gromovi tööstuse kommipaberid IRIS ja PIPARMENT

Ka poisid olid Gromovi kaupluses pahandust teinud. 1932. aasta veebruarikuu Võru Teatajas võis lugeda järgmist: „Mõne päeva eest kasutas üks väikene poisikene juhust ja varastas Kreutzwaldi tän. 51 Ivan Gromovi kompveki kauplusest suure purgi täie kompvekke. Vargus leidis aset ajal, mil kedagi poes polnud. Varsti pääle varguse nähti Kreutzwaldi tänaval trobikonda

⁴⁴ ERA, f. 2187, n. 2, s. 230, l. 20

⁴⁵ ERA, f. 2187, n. 2, s. 231, l. 12

⁴⁶ Elu, 1930, 24. detsember, nr 101

⁴⁷ Elu, 1931, 19. detsember, nr 98

⁴⁸ Väiketöösturid valisid. - Võru Teataja, 1932, 16. jaanuar, nr 5

poisikesi, kes sõid rõõmsalt purgist kompvekke. Hiljem selgitas politsei, et kompvekid oli varastanud Paju tän. nr 8 elutsev Paul Telk, kes ka enese varguses süüdi tunnistas.⁴⁹

1933. aasta teadaandes Kaubandus-tööstuskojale teatas I. Gromov, et kompvektivabrik ja kompvekikauplus asub alates 1. juulist 1933 Võrus Kreutzwaldi tn 27.⁵⁰

Ka kolmes 1933. aasta juunikuu Võru Teatajas ilmus I. Gromovi kuulutus oma äri üleviimise kohta Kreutzwaldi tn 27.⁵¹ (vt Joonis 19)

Joonis 18. Ivan Gromovi kompvekitööstuse kommipaber PÄHKLE KARAMELL

Rohkem Gromov ei kolinud ja see jäi ka tööstuse viimaseks asukohaks. Hiljem tegi I. Gromov oma Kreutzwaldi tn 27 hoones (vt Joonis 20) mitmeid ümberehitustöid. Lisas 3 on toodud I. Gromovi poolt 1938. aasta 22. novembril Võru linnavalitsusele esitatud palve laorumide elukorteriks ümberehituse kohta.⁵²

Joonis 20. Kreutzwaldi t. 27. Selles paigas asus hoone, kus tegutses I. Gromovi kompvekitööstus alates 1933. aastast tegutsemise lõpuni 1940. Fotograaf Triinu Avans, 2009.

⁴⁹ 10 poisikest sõid varastatud kompvekke. – *Võru Teataja*, 1932, 16. jaanuar, nr 5

⁵⁰ ERA, f. 891, n. 2, s. 8333

⁵¹ *Võru Teataja*, 1933, juuni, nr 62, 63, 64

⁵² VK 484 Ar 279:16a

Juuresoleval 21. joonisel (Aare-Vello Mikkelsaare kogust, foto 1932) on I. Gromovi kompvekitööstusele kuulunud auto Chevrolet numbriga 0-79, kõrval seisab omanik.

Joonis 21. I. Gromovi kompvekitööstusele kuulunud auto Chevrolet numbriga 0-79, kõrval seisab omanik.

Ka edaspidi oli Gromov aeg-ajalt reklaaminud tööstust kohalikus ajakirjanduses. 18. augusti 1934. a ajalehes Elu nr 64 ilmunud I. Gromovi kompvekitööstuse reklaamis soovitas ta oma rikkalikust laost suurel ja väiksel arvul karamell- ja monpansjeekompvekke ning lubas edasimüüjatele soodsaid protsente.⁵³ Tööstus pakkus oma kuulutustes ka jõulueelseid hinnaalandusi.⁵⁴ Samuti väitis Gromov, et tema tööstuse saadused maitsevad kõige paremini ning pakub rikkalikus valikus jõulukaupu⁵⁵ (vt Joonis 22). Ivan Gromovi reklaam ilmus ka 1937. aastal Kaitseliidu Võru Maleva Teatajas.⁵⁶ (vt Joonis 23)

Kõige paremini maitsevad
J. Gromowi
kompvekitööstuse saadused.
Rikkalikum valik jõulukaupu!
Jällemüüjatele ja koolidele hinnaalandus.
Austusega **J. Gromov.**
Võrus, Kreutzwaldi tn. 27.

Joonis 22. Reklaam ajalehes Elu nr 101, 13. detsember 1935

Soovitan
**kaitseliidu pidude
einelaudadele**
kompvekke ja shokolaadi oma
rikkalikust laost suures valikus,
hea edasimüümise protsendiga.
J. Gromov
Võrus, Kreutzwaldi 27, tel. 25.

Joonis 23. Reklaam Kaitseliidu Võru Maleva Teatajas, 1937

Ivan Gromovi sooviks oli saada Eesti kodakondsus. Eestis elas ta kodakondsuseta isikuna „Nanseni passiga“ (vt Lisa 1). „Nanseni pass“ anti kodakondsuseta isikule või põgenikule asukohariigis ning oli ajutine passi asendav ja isikut tõendav dokument. Idee Nanseni passi

⁵³ VK Ta 503:14. *Elu*, 1934, 18. august, nr 64

⁵⁴ VK Ta 503:14. *Elu*, 1934, 27. november, nr 93

⁵⁵ *Elu*, 1935, 13. detsember, nr 101

⁵⁶ *Kaitseliidu Võru Maleva Teataja*, 1937.

loomise kohta pakkus välja Fridtjof Nansen ning dokument võeti kasutusele Genfis 3.–5. juulini 1922 . a kokkukutsutud konverentsi resolutsioonide kohaselt.

Gromov esitas 1933. aastal Kohtu-Siseministrile palve koos selgitusega endale ja tütrele Eesti kodakondsuse saamiseks. Oma soovi põhjendas I. Gromov järgnevalt: „*Elan 1919.a. saadik Eesti Vabariigi piirides, kuid mina kui endine Veneriigi, Pihkva kubermangu elanik ei omanud Eesti kodakondsust, vaid olin sunnitud seniajani elama kodakondsuseta isikuna „Nanseni“ passiga. Olen abielus Eesti kodaniku Hertha-Bertha Härnsti tr. sünd. Limboga, millisest abielust on meil tütar Valentina, sünd. 16. oktoobril 1930.a. Kuna nüüd oman siin, Võru linnas, kindla elukohta ja olen siin omale varandused kogunud, nimelt on minu nimel Võru linnas esimese hüpoteegiringkonnas, Kreutzwaldi tn. nr 27 asuva kinnistu nr 61 all tähendatud kinnisvara ning samas ka kaupluse – nagu seda nähtub siia juurdelisatud maksuameti tunnistusest – ja et valdan täielikult eesti keelt ja olen kohtu poolt karistamata ega seisa kohtu-eeluurimise ega politsei valve all ning tunnistan Eesti Vabariiki ja maksvat riiklist korda ning ei soovi edaspidi oma elukohta muuta, siis soovin astuda ühes oma alaealise tütre Valentinaga Eesti kodakondsusse.*“ /...⁵⁷ Ivan Gromovile anti Eesti kodakondsus 1935. aastal.⁵⁸

Järgnev väljavõte on 1940. aasta juulikuu ajalehest Elu.⁵⁹ (vt Joonis 24)

Uut Vabariigi Valitsust tervitavad:

Kompvekitööstus J. Gromov

Joonis 24. Väljavõte 1940. aasta ajalehest Elu

1940. aasta suvel, kui Punaarmee sisenes Võrumaale, oli Ivan Gromov üks esimesi Võru ärimehi, kes arreteeriti. Ta arreteeriti 23. augustil 1940 Võrus ning saadeti Arhangerski oblasti laagrisse nr 6, kus ta suri 7. aprillil 1945.⁶⁰

1.3. LUDVIG MORELI KOMPVEKITÖÖSTUS

⁵⁷ ERA, f. 14 , n. 12, s. 4416, l. 1

⁵⁸ ERA, f. 14 , n. 12, s. 4416, l. 18

⁵⁹ Elu, 1940, 05. juuli, nr 74

⁶⁰ VK 4498 R 621: 12. Poliitilised arreteerimised Eestis 1940 – 1988. Kõide 1. Tallinn, 1996, lk 64

Võru kompvekitööstuses on tegutsenud ka Ludvig Morel.

Ludvig Morel sündis 4. novembril 1898. aastal (vkj) Võru maakonnas Erastvere vallas. Hariduseks oli tal kolm klassi kõrgemat algkooli Võru kõrgemas poisslaste algkoolis, mille lõpetas 1913. aastal. Elukutselt oli Ludvig Morel spordiinstruktor.⁶¹

Ludvig Morel soovis astuda kaitsepolitseisse. Vabariigi Kaitsepolitseisse agendina teenistusse astuda soovija küsimuslehes on Moreli kohta kirjas, et 1917. a-st kuni 1918. aasta jaanuari alguseni teenis ta Vene sõjaväes. Seejärel asus elama ema ja isa juurde Haanja valda, kus töötas põllutöölisena oktoobrini 1918. Edasi asus elama Võru linna ja avas söögimaja, mida pidas kuni 1919. aasta märtsini. 1. märtsil 1919. aastal võeti

ta Eesti sõjaväkke, kus teenis kuni 30. septembrini 1920. Seejärel elas Võrus ilma kindla ametita vanast kapitalist.⁶² Samal dokumendil on veel märgitud iseloomustuseks, et Ludvig Morel oli ägeda karakteriga ja mitmekülgsete kalduvustega. Ka L. Moreli foto (vt Joonis 25) on samalt dokumendilt.

Kohalikes lehtedes pole vabrik ennast reklaaminud ega töölisi otsinud. 1930. aasta teadaandes Kaubandus-Tööstuskojale on märgitud firma nimeks kompveki tehas Ludwig Morel ning ettevõtte tegevuse algusajaks 6. september 1928. aasta, ettevõtte ärialaks kompvekitööstus, asukohaks Võrus Kreutzwaldi tn 60.⁶³

Kreutzwaldi tn 60 pole ilmselt tööstuse esimene asukoht. Kuna kõik nähtud Moreli kommipaberid on varustatud ka aadressiga, siis arvatavasti alustas Moreli tööstus oma tegevust Võrus Kreutzwaldi tn 28. Selline aadress on kirjas ÕNNE KARAMELLI kommipaberitel, mis olid sellel ajal väga populaarsed kompvekid. Pildil nähtavad kommipaberid on Võrumaa Muuseumi kogust.⁶⁴ (vt Joonis 26)

Joonis 25. Ludvig Morel.

Foto arhiividokumendilt, 1920ndatel.

⁶¹ ERA, f. 1, n. 5, s. 878

⁶² Samas

⁶³ ERA, f. 891, n. 2, s. 13239

⁶⁴ VK 3213:13 Ar 1061-:3; VK 3213:14 Ar 1061:14

Joonis 26. Ludvig Moreli kompvektivabriku kommipaberid ÕNNE KARAMELL

Ludvig Moreli vabriku kommipaberitel *Mokka, Maret, Ploomid ja Teeroos* oli aadressina märgitud Kreutzwaldi tn 60 (vt Joonis 27, hoone pole säilinud). Kommide *Ploomid, Teeroos* ja *Maret* paberitel on kirjas, et need on trükitud H. Laakmanni trükikojas Tartus (vt Joonis 28, 29, 30).⁶⁵

Ainuke leitud artikkel kohalikus ajalehes *Elu* 1933. aasta septembris kannab pealkirja „Ostis kompvekke obligatsiooniga“ ning kirjutab järgmist: „*Jaan Leis ostis Võru kompveki vabrikandilt Ludvig Morelilt kompvekke oma seletuse järele 13 krooni eest ja andis kindlustuseks vastu obligatsiooni, mille*

suurus 500 krooni. Morel oli Joonis 27. Fotol vasakul maja Kreutzwaldi tn 60 (hoone pole säilinud) vahepeal, oodates võlatasumist, Foto on Dr. Fr. R. Kreutzwaldi Memoriaalmuuseumi kogust.⁶⁶ aga obligatsiooni edasi andnud

kellegile Lõhmusele. Tema tõenduste järele võlgnes Leis talle üle 80 kr. Leis ei olnud nõus seda summat aga tasuma ja kaebas asja kohtusse, süüdistades Morelit, et see on teinud kuritöö obligatsiooni edasiandmisega. Rahukohtunik mõistis Moreli õigeks. Sama otsuse kinnitas ka Rahukogu.“⁶⁷

⁶⁵ Triinu Avansi erakogu

⁶⁶ DrKM F 285:1

⁶⁷ *Elu*, 1933, 27. september, nr 75

Sekeldustesse politsei ja maksuametiga sattus ka Ludvig Morel. 1934. aasta 14. mail koostas Võru maksuinspeksiooni maksukontrolör järgneva sisuga protokoll:

„Revideerides täna Võru laadakauplusi, panin tähele, et kauplustes on müügil kompvekid, milliste pakisel on: „Teeroos“ Shokolaadi ja kompveki vabrik Ludvig Morel, Võrus Kreutzwaldi tn. 60. Pidades silmas, et Ludvig Morelil puudub maksuvalitsuse luba kompvekkide valmistamiseks, sellepärast ühes Võru linna konstaabel Karl Kochiga ilmusin Ludvig Moreli elukohta, Võrus Katariina tn. 4, kus Ludvig Moreli abikaasa Emilie Moreli

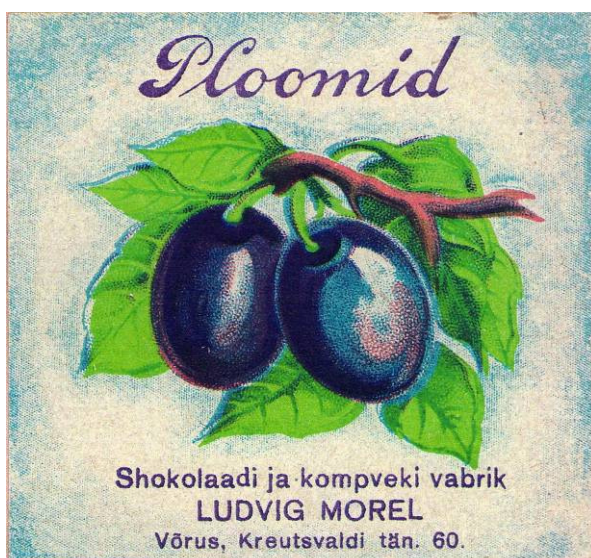

Joonis 28. Ludvig Moreli kompveki vabriku kommipaber TEEROOS

juuresolekul leiti voodi alt üks paberi kott, milles on 1 kg 600 gr. kompvekke, milliste pakisel on tähendatud: Shokolaadi ja kompveki vabrik Ludvig Morel, Võrus Kreutzwaldi tn. 60. Köögi laua all leiti kompveki press, elutoas ühes kotis leitud 8 kg. 300 gr. suhkrut, köögist leiti veel kaks lauda, mis koos kompveki massiga, üks käsirull.../.../68 Loetelu jätkus veel edasi mitmesuguste vahendite ning toiduainetega (värvid, essentsid), mis asitõenditena konfiskeeriti. Üle kuulati ka Ludvig Moreli abikaasa Emilie Morel ning tema seletus oli järgmine:

„Minu juurest leitud kompvekid olen ise teinud. Omatehtud kompvekke olen müünud mitmesugusel hulgal Võru turul kauplejatele naistele. Kompvekke olen valmistanud üksinda. Oma mehega Ludvig Moreliga elan küll ühes, kuid arvan, et tema kompveki valmistamisest midagi ei tea. Protokollile juurde lisatud asjad ja ained olid minul abinõudeks ja materjalideks kompvekkide valmistamisel. Tunnistan ennast süüdi ilma sellekohase loata kompvekkide valmistamises. Tegin seda sellepärast, et minul muud ülespidamise võimalust ei olnud.“69

Samal päeval koostati ka teine läbiotsimise protokoll. Olles teada saanud, et Ludvig Morel oli oma sugulaste juures, kes

Joonis 29. Ludvig Moreli kompveki vabriku kommipaber PLOOMID

elasid Haanja vallas Püssa külas, ilmusid Politsei abikomissar ning Võru maksuinspektor Ludvig Moreli isa Joosep Moreli elukohta. Joosep Morelit kodus ei olnud ja Ludvig Moreli emal Ann Morelil kästi välja anda kõik elamises leiduvad kompvekid, kompveki valmistamise abinõud ja materjalid. Eitavat vastust saades korraldati juurdekutsutud tunnistajate ja Ann Moreli juuresolekul põhjalik läbiotsimine kõigis ruumides. Joosep Moreli lukustatud aidast leiti kolm kastitait kompvekipabereid, millistest igast sordist kolm eksemplari protokollile juurde asitõenditena lisati. Ait, kust paberid leiti, oli lukus ning läbiotsijate nõudmise peale seda ei avatud. Aida lael eemaldati lahtised puud, kust vabanes sissepääs aida. Peale läbiotsimist asetati laepuud endisesse seisundisse. Muud läbiotsimisel esile ei tulnud. Protokollile kirjutati, et läbiotsimisel midagi ei lõhutud ega midagi kaduma ei läinud.⁷⁰

2. juunil 1934 kuulati Haanjas üle Ludvig Moreli ema Ann Morel, kes selgitas: „Minu pojalt Ludvig Morelil oli ennem Võrus kompveki tööstus ja kui tema kompveki valmistamise lõpetas, siis tõi tema kompveki etiketid minu kätte hoiule. 14. mail ilmusid meie juurde politsei ja aktsiisiametnik, kes toimetasid meie elamises läbiotsimise, kusjuures leidsid aidast Ludvig Moreli kompveki etikette mitut sorti, millistest võtsid ka asitõendusi. Järgmisel päeval viis Ludvig Morel kõik kompveki etiketid meie juurest ära. Praegu kompveki etikette meie ruumides ei ole. Aida näitan ette. Meie juures kompvekke ei ole valmistatud ja mina lubata kompvekke valmistanud ei ole.../.../”⁷¹ Protokollile lõpus on märkus, et Ann Morel näitas aida ette ning kompveki etikette ei leitud. 5. juunil 1934 kuulati üle ka Joosep Morel, kes andis enam-vähem samasuguse tunnistuse kui ta naine, väites, et Ludvig Morel oli lõpetanud kompvekkide tootmise umbes kaks aastat tagasi.

28. juunil 1934 andis tunnistuse ka Ludvig Morel: „Juurdluses nimetatud kompveki pakised müüsin mina ära kellelegi Leinuse või Leinbocki nimelisele isikule, kes harilikult Võru laada pääl on auto pealt kompvekke müüinud. Mina isiklikult kompvekke teinud ei ole, olen tihti kodust ära olnud, võib olla, et selle aja sees on minu naine Emilie vähesel arvul teinud. Etiketid olid minul endisest ajast järele jäänud.”⁷²

Joonis 30. Ludvig Moreli kompveki vabrikute kommipaberid MARET ja MOKKA

27. septembril 1934 toimus avalik kohtuistung Ludvig ja Emilie Moreli süüasjas. Protokollis oli kirjas, et süüalune Ludvig Morel end süüdi ei tunnista, süüalune Emilie Morel tunnistab end süüdi.⁷³ Süüalune Ludvig Morel palus end õigeks mõista, kuna kompveki etiketid on kuus aastat vanad, osa jäi neid kaupluse likvideerimisel naise korterisse, osa sai ruumi puudusel viidud isa tallu. Süüalune Emilie Morel palus trahvikergendust. Kompvekke oli ta valmistanud töö puudusel neile, kes suhkrut tõid.⁷⁴

Kohtuotsuses leiti, et Ludvig Moreli süü pole tõendust leidnud, Emilie Moreli süü on tõendatud ülestunnistamise läbi. Emilie Morelit karistati 100-kroonise trahviga ehk maksujõuetuse korral kümne ööpäevase arestiga, ühtlasi temalt sissenõuda 5 krooni kohtumaksu. Ludvig Morel mõisteti õigeks.⁷⁵

Võru Vangimaja ülem teatas kirjas Võru I jsk Rahukohtunikule, et Emilie Morel, kes oli süüdi mõistetud, oli 30. novembril 1934 selle asekaristuse ärakandmise järel vangimajast vahi alt vabastatud.⁷⁶

19. detsembril 1934. aastal saatis Kaubandus-Tööstuskoda Ludvig Morelile hoiatuse. Dokumendis märgiti, et Kaubandus-tööstuskoja andmetel oli L. Morel oma firma tegevuse lõpetanud ning ärideregistrisse kavatsetakse teha sellekohane sissekanne.⁷⁷

Ludvig Moreli kompvekitööstus kustutati Kaubandus-Tööstuskoja ärideregistrist 16.03.1935.⁷⁸

1.4. KOMPVEKITÖÖSTUS „MURRANG“

Kompvekitööstus „Murrang“ on tegutsenud Võrus mitmel aadressil. Samuti ei ole sellel tööstusel olnud algusest lõpuni ainult üks omanik. Kui teised Võru endisaegsed kompvekitööstused olid märkinud kommipaberitele ka aadressid, siis „Murrangu“ tööstuse paberitel oli ainult tööstuse esimese asukoha aadress Liiva tänaval. „Murrangu“ kompvekitööstuse paberid on ilusad, mitmevärvilised ja neid on säilinud kõige rohkem. Kommide nimetused olid: *Õnne karamell, Armulaul, Ballett, Kombu, Kungla, Shokoladi karamell, Semud, RI-KI, Päike, Proosit, Neiu keeled, Vähi karamell, Papagoi, Maie, Havai, Floks, Duschesse* (vt Lisa 4, Joonis 31, 33, 35, 38).⁷⁹

⁷³ Samas, l. 11

⁷⁴ Samas, l. 12, 12p

⁷⁵ Samas, l. 13, 13p

⁷⁶ Samas, l. 16

⁷⁷ ERA, f. 891, n. 2, s. 13239

⁷⁸ ERA, f. 891, n. 3, s. 26, l. 311

⁷⁹ VK 3213:1-11 Ar 1061:1-11; VK 635:1-9 Ar 330:1-9; VK 3438:2-4 Ar 1140:2-4; VK 5164:6 Ar 1878:6

Joonis 31. Kompvekitööstuse „MURRANG“ kommipaberid ARMULAUL, KUNGLA ja SEMUD

Tegevust alustati ametlikult ilmselt 1930. aasta aprillis Võrus Liiva tn 23. Võru-Petseri Üldhaigekassa juhatus oli saatnud 10. märtsil 1930 Võru jsk Politsei Komissarile järelepärimise, milles palus teatada, kes on Võrus Liiva tänaval Kessleri majas teisel korrusel asuva kompveki tööstuse omanik ja kui palju töötab seal töölisi. Haigekassa andmetel peaks seal olema 7–8 töolist ning palus saata ka töoliste nimed.⁸⁰

17. märtsil 1930 saadetud vastuses teatati, et Võru linnas Liiva tn 23 (vt Joonis 32), Kessleri majas asuva kompvekitööstuse omanik on Erich Müller ja tema juures töötab kolm töolist: Marie Kuus, Antonina Sibul ja Martha Hütt.⁸¹ Selle peale saatis haigekassa 21. märtsil Võru jaoskonna tööinspektorile kirja, kus palus korraldust, et haigekassa alla saaks arvatud Erich Mülleri tööstus ja töölised.⁸²

19. aprillil 1930 sai Võru haigekassa juhatus V jsk tööinspektorilt järgneva sisuga kirja: *Teatan, et kinnistuseameti otsuse põhjal ettekirjutusega tänasest kuupäevast on A. Toropi kompvekitööstus, Võrus, Liiva t. 23 arvatud Tööstusliku töö seaduse IV jaotuse kolmanda peatüki määruste alla ja ettevõtte valdajale on tehtud kohuseks töölisi Võru-Petseri haigekassas kinnistada arvates 9. aprillist 1930.* Veel oli samas dokumendis märgitud, et ettevõttes töötas kolm palgalist isikut.⁸³

Joonis 32. Liiva tn 23.
Maja, kus on tegutsenud kompvekitööstus „Murrang”.
Fotograaf Triinu Avans, 2012.

⁸⁰ ERA, f. 2187, n. 2, s. 243, l. 2p

⁸¹ Samas, l. 2

⁸² Samas, l. 1

⁸³ Samas, l. 3

30. aprilliks 1930 oli ettevõtte nimega August Toropi kompvekitööstus Võrus Liiva tn 23 saatnud haigekassale teadaande tööle palgatud isikute kohta.

Nimekirjas oli kolm töolist: kompvekimeister Maris Kuus (sündinud 10.04.1908), pakkija Marta Hütt (sündinud 01.01.1912) ja pakkija Antonina Sibul (sündinud 20.04.1913). Kõik kolm olid tööle võetud alates 24. aprillist 1930.⁸⁴

Kuna korraldus oli haigekassas arvele võtta alates 9. aprillist, siis oli aprillikuu haigekassale esitatud palgamaksu teadaandes märge, et 9. aprillist 24. aprillini oli kompvekitööstus tööseisakus.⁸⁵

Kuigi ühelgi dokumendil ei mainitud nime „Murrang“, oli see kirjas kompvekipaberitel. Järgnevad kommipaberid on Võrumaa muuseumi kogust.⁸⁶

Joonis 33. Kompvekitööstuse „MURRANG“ kommipaberid ÕNNE KARAMELL

03. 07. 1930. a Võru Teatajas ilmus kuulutus tööpakkumise kohta „Murrangus“.⁸⁷ (Joonis 34)

1. augustist 1930 võeti tööle lihttöölisena Erich Müller (sünd. 14.06.1913).⁸⁸ Kuid järgmine teadaanne haigekassale teatas, et 10. augustist on saanud lõpparve Maris Kuus ja Erich Müller.⁸⁹ Alates 15. septembrist oli uuesti tööle võetud Erich Müller ning 17-aastane Arthur Kärsin.⁹⁰ Alates 1930. aasta 1. novembrist oli

Joonis 34. Kuulutus Võru Teatajas nr 72, 3. juuli 1930

Ar 1061:2; VK 3213:3 Ar 1061:3
1. 3. juuli, nr 72

Joonis 35. Kompvekitööstuse „MURRANG“ kommipaber KOMBU

tööle palgatud kompvekimeistrina Roman Masing (sündinud 05.03.1899)⁹¹, kuid juba 15. novembril saanud lõpparve tööoskamatuse tõttu. Samal dokumendil, millel oli haigekassa tempel 17. november 1930, oli kompvekitööstuse aadressiks märgitud Tartu tn 11.⁹² Seega oli kompvekitööstus oktoobris vahetanud asukohta, septembri aruandes oli veel aadressiks Liiva tänav.

6. detsembril 1932 saatis V jaoskonna tööinspektor Võru-Petseri Üldhaigekassale kirja, milles teatas, et A. Toropi kompvekitööstus on tegevuse lõpetanud, mille tõttu ettevõtte haigekassa nimekirjast kustutada.⁹³

August Torop (sündinud 15. juuni 1904), kes oli Võrus tuntud seltskonnategelane ja Kandles näitemängu juht, elas koos abikaasa Elli Toropiga 1934. aastal Kreutzwaldi tn 31. Elli Torop oli sel ajal noor andekas näitleja ning 1934. aasta 30. märtsi Võru Teatajas ilmus temast artikkel, kus on kirjas, et abielupaar ja näitlejapaar Toropid elavad Kreutzwaldi tänaval, Lauluisa maja kõrval alumisel korral.⁹⁴ Samas majas hakkas 1934. a jälle tegutsema ka kompvekitööstus „Murrang“. Juuresoleval fotol (vt Joonis 36) on majal silt, millel tekst: *Kompvekitööstus „Murrang“*.

1934. a 5. septembri Võru Teatajas ilmus teade, kus kirjutati, et linnavalitsuses registreeriti August Toropi kompvekitööstus „Murrang“, Kreutzwaldi tänav nr 31, mis hakkab nüüd, „pääle mõneajalist vahe- aega, uuesti töötama.“⁹⁵

Teade ilmus ka 7. septembri 1934. aasta ajalehes Elu koos lühikese selgitusega: „Uus kompveki tööstus Wõrru. Wõrus hakkab mõneajalise vaheaja järele tööle kompveki tööstus „Murrang“, mis kuulus Aug. Toropile. „Murrang“ asub tööle Kreutzwaldi t. 31. Omanik on täiendanud tööstust ajakohaste masinatega ja hakkab walmistama parimaid saadusi.“⁹⁶

⁹¹ Samas, l. 19

⁹² Samas, l. 20

⁹³ ERA, f. 2187, n. 2, s. 244, l. 41

⁹⁴ VK Ta 503:14. Võru Teataja, 1934, 30. märts, nr 35

⁹⁵ Võru Teataja, 1934, 05. september, nr 101

⁹⁶ Elu, 1934, 07. september, nr 70

Joonis 36. Kreutzwaldi tn. 31

Selles majas asus kompvekitööstus „Murrang“.

Foto Dr. Fr. R. Kreutzwaldi Memoriaalmuuseumi kogust.⁹⁷

1934. aasta teadaandes Kaubandus-Tööstuskojale oli märgitud firma nimeks A. Torop – kompvekitööstus „Murrang“, ettevõtte tegevuse algusajaks 1. oktoober 1934, ettevõtte ärialaks kompvekitööstus, asukohaks Võrus Kreutzwaldi tn 31.⁹⁸

1935. aasta 11. ja 13. detsembri ajalehes Elu ilmus „Murrangu“ jõulupakkumise reklaam.⁹⁹ (vt Joonis 37)

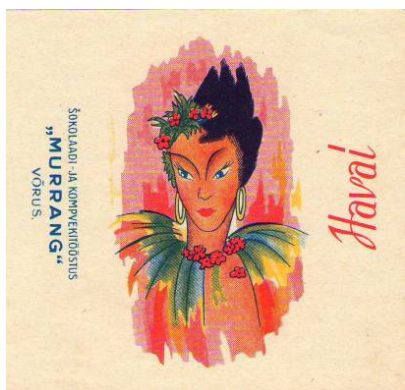
1937. aasta 12. veebruari ajaleht Elu kirjutas, et August Torop lahkub Võrust ning hakkab Tartus juhtima üht suuremat kirjastusäri.¹⁰⁰ Seega oli tegelikult Torop Võrust juba lahkunud, kui 9. juulil 1937. aastal saatis Kaubandus-Tööstuskoda August Toropile hoiatuse. Dokumentis märgiti, et Kaubandus-tööstuskoja andmetel oli A. Torop oma firma tegevuse lõpetanud ning ärideregistrisse kavatsetakse teha sellekohane sissekanne.¹⁰¹

Joonis 37. Reklaam 11. ja 13. detsembri 1935. a ajalehes Elu

August Toropi kompvekitööstus kustutati Kaubandus-Tööstuskoja ärideregistrist 10.08.1937. aastal.¹⁰²

1937. aasta teadaandes Kaubandus-Tööstuskojale oli märgitud firma nimeks Olev Kägu (sündinud 7. juuli 1909) – kompvekitööstus „Murrang“, ettevõtte tegevuse algusajaks 27. veebruar 1936. aasta, ettevõtte ärialaks kompvekitööstus, asukohaks Võrus Aleksandri tn 8.¹⁰³ Ettevõtte kanti Kaubandus-Tööstuskoja ärideregistrisse 1937. aastal ning lõpetas tegevuse 1940. aasta detsembris.¹⁰⁴ Kompvekitööstus tegutses mõnda aega ka Põlvas.

Joonis 38. Kompvekitööstuse „MURRANG“ kommipaber HAVAÏ

⁹⁷ DrKM F 433:2

⁹⁸ ERA, f. 891, n. 2, s. 19411

⁹⁹ Elu, 1935, 11. detsember, nr 100; Elu, 1935, 13. detsember, nr 101

¹⁰⁰ VK Ta 503:4. Elu, 1937, 12.veebruar, nr 17

¹⁰¹ ERA, f. 891, n. 2, s. 19411

¹⁰² ERA, f. 891, n. 3, s. 38, l. 442

¹⁰³ ERA, f. 891, n. 2, s. 20176

¹⁰⁴ Samas

9. detsembri 1940. aasta Äride Registrile laekunud dokumendis teatati, et vastava sooviavalduse põhjal on antud nõusolek Olev Kägu kompvekitööstuse „Murrang” Põlvas likvideerimiseks. Likvideerimise järelvalve kuulub Võru Maavalitsuse Kaubandusosakonnale.¹⁰⁵

Järgnev informatsioon pärineb Riina Neilt (elukoht Katariina allee 9, Võru), kes on kirjutanud üles oma onu Konrad-Felix Kärsini meenutused. Konrad-Felix Kärsin on töötanud kompvektivabrikus „Murrang”. Märkmed on tehtud 2000. a, mil Felix Kärsin oli 86- aastane.

F. Kärsini meenutuste põhjal asus kompvektivabrik „Murrang” Liiva ja Vabriku tänava nurgal Kessleri majas. Eestvõtja-omanik oli August Torop (oli ka Võru Kandles näitemängu juht). Seal töötas pakkijana Riina Nei (snd Kärsin) tädi Salme Kärsin-Tammisaar (1912–1997), meistrina isa Artur Kärsin (1913–1994) ja meistri abilisena onu Konrad-Felix Kärsin (1914–2007). Edasi on ülestähendatud, et kompvektivabrik asus praeguse pangamaja kohal (neid maju kutsuti „Muna“ majadeks). Järgnevalt asutas Olev Kägo 1935. või 1936. aastal kompvektivabriku Põlvasse. Artur Kärsin töötas seal meistrina. Hiljem oli kompvektivabrik jälle Võrus. Viimase „Murrangu” asukohana märkis Felix Kärsin Koidula tänava (endine Aleksandri tänav), kus Olev Kägo ka ise elas.¹⁰⁶

Telefoni teel andis informatsiooni Olev Kägo lapselaps Rainer Kägo, kes teadis, et seoses nõukogude võimu kehtestamisega Eestis 1940. a alguses kompvektivabrik „Murrang” sundlikvideeriti. Tema sõnul ei olnud vanaisa kompvekitööstusest eriti midagi rääkinud, sest elas küüditamise hirmus. Rainer Kägo mäletamist mööda suri Olev Kägo 54-aastasena 1963. aastal.¹⁰⁷

Võrumaa muuseumi kogudes on kompvekitööstuses „Murrang” kasutusel olnud press (vt Joonis 39) ning kaks metallist vormi karamellkompvekkide valmistamiseks¹⁰⁸, kompvekitööstuse „Murrang”, Ludvig Moreli ning Ivan Gromovi tööstuse kompvekipabereid.

Joonis 39. Press karamellkompvekkide valmistamiseks.

Fotograaf Triinu Avans, 2008.

¹⁰⁵ Samas

¹⁰⁶ Avans, T. Kalevi šokolaad – lemmik läbi aegade. Käsikiri. Võru, 2009, lk 19-20

¹⁰⁷ Samas, lk 20

¹⁰⁸ VK 3874:1 Aj 1289:1

Nõukogude võimu kehtestamine Eestis lõpetas kompvekitootmise Võrus ning ettevõtte sulati.

2. KOMPVEKI VALMISTAJAD NÕUKOGUDE AJAL VÕRUMAAL

ETKVL Võru Leivakombinaat

Kompvekkide valmistamist Võrus on katsetatud ka hiljem. Sõjajärgsel perioodil hakkas hoogsalt arenema tööstus- ja ehitustegevus ning ka Võru tööstus saavutas kindla koha riigisüsteemis. Tekkisid sellised suured tööstusettevõtted nagu mööblivabrik, metsakombinaat, tellisetehas „Võrukivi“, Mehhaniseeritud Ehituskolonn (MEK), Kolhooside Ehituskontor (KEK), üleliidulise tähtsusega aparaaditehas „Võru Gaasianalüsaatorite tehase“, Naha- ja jalatsivabrik, Piimatoodete Kombinaat jt. Polnud küll eraldi kompvekitööstust, kuid kompvekkide valmistamist katsetas 1980ndatel Eesti Tarbijate Kooperatiivide Vabariikliku Liidu (ETKVL) Võru Leivakombinaat, mis oli ka pärast sõda esimene Võrru rajatud ettevõtte.

Nõukogudeaegsesse perioodi jääb ETKVL Võru Leivakombinaadis valmistatud komm „Lehmake“ (vt Joonis 40).¹⁰⁹ Koore- ehk nn lehmakomm on olnudki kõige populaarsem just teiste ettevõtete nagu leiva-, ja piimakombinaatide, kolhooside, agrokoondiste ja eraettevõtete toodanguna. ETKVL Võru Leivakombinaat valmistas kommi „Lehmake“ mahlasehhis Võrus Liiva tn 24.¹¹⁰

Joonis 40. ETKVL Võru Leivakombinaadis valmistatud lehmakommi paber

1985. aasta aprillis alustati Võru Leivakombinaadis koorepumatikompvekkide tegemist. „Võrus katsetati sõna otseses mõttes esimest selletaolist kommitõõtmise moodust meie vabariigis. Seadmed nuputasid välja ja seadsid kokku ETKVL-i konstrueerimis- ja tehnoloogiabüroo juhataja Peeter Velsker, tehnoloog Virve Ernits, kes oli varem pikka aega

¹⁰⁹ Triinu Avansi erakogu

¹¹⁰ Lembit Sikk e-mail, jaanuar 2012

samas ametis olnud kondiitri- ja leivavabrikus Kalev, vaneminsenerid Vello Erm, Urmas Laupa ja nende abiks olnud Oskar Nõmm.“¹¹¹

Kena kiisupildiga kommikarp oli tehtud „Mehises“. Rahvas ristas uudse maiuse karbil oleva kiisupildi järgi

„kassikommideks“.¹¹²

(vt Joonis 42, Triinu Avansi erakogust)

1986. aastal viidi kommittegemise seadmed üle Vastseliina leivatööstuse aadressil Petseri tn 4. Pärast kommitööstuse tegevuse lõpetamist seisis hoone tühjana. Nüüd on siin

juba 5–6 aastat olnud puidutöökoda.¹¹³

(vt Joonis 41)

Joonis 41. Hoone Vastseliinas, Petseri tn 4, kus valmistati kompvekke.

„13. augustil 1986 tehti ETKVL Võru leivakombinaadi Vastseliina kompvekitööstuses esimest korda koorepumati kompvekke. Aasta varem, 13. mail 1985, oli Vastseliinas lõpetatud leiva küpsetamine ja leivatööstuse ruumid ümber ehitatud kompvekkide tootmiseks.“¹¹⁴

Põhjaliku ülevaate kompvekkide valmistamisest Vastseliinas andis tööstuse endine juhataja Lembit Sikk.

Lembit Sikk töötas juhatajana ETKVL Võru Leivakombinaadi Vastseliina tsehhis 8 aastat, 10. septembrist 1985 kuni 15. augustini 1993. Ettepaneku hakata tsehhijuhatajaks tegi talle Võru Leivakombinaadi tolleaegne direktor Ilmar Zeno, kes tundis Lembit Sikku väga pikka aega. Lembit töötas sellel ajal leivakombinaadi kõrval asuvas RT KODUs. Sikk kõhkles pakkumist vastu võttes, sest tal polnud juhtimiskogemusi, kuid Zeno veenis ta ümber.

Idee hakata koorepumatikompvekke tegema tuli „Kalevi“ kompvekitehase peatehnoloogilt Virve Ernitsalt, kes oli „Kalevist“ tulnud ETKVLi Võru Leivakombinaati

¹¹¹ VK 3572:24 Ar 1183:24. Annom, K. Leivakombinaadis prooviti kommi teha. - *Tööraha Elu*, 1985, 13.04

¹¹² VK 3572:24 Ar 1183:24. Annom, K. Leivakombinaadis prooviti kommi teha. - *Tööraha Elu*, 1985, 13.04

¹¹³ Lembit Sikk. Autori intervjuu. Üleskirjutus. Võru, 16. detsember 2011

¹¹⁴ VK 4813:31 Ar 1697:31. Valper, L. Vastseliina pumatikompvekid olid hinnas. - *Elu*, 2003, 20.12. nr 49

töole. Kommi oli proovitud teha ka „Kalevis“, aga suures masstoodangus ei tulnud see välja, sest on väga kapriisne kompvek.

Veel valmistati taolist kommi Kuibõševis, Moskvas ja Kišinjovis (tänap Chişinău). Lembit Sikk on ka ise seal vaatamas käinud. Moskvas käidi isegi 3–4 korda, kuid kunagi ei näidatud seal tegemise protsessi. Moskvas keedeti koorepumatikompvekke vaakumis, aga Eestis lahtiselt, selletõttu tuli komm meil kollaka värviga.¹¹⁵

KOOREPUMATI KOMPVEKI RETSEPT: Vesi, kondenspiim, suhkur, koorevõi, kartulisiirup, sukaad (sidruni või apelsini), vanilliinientsents, konjak, piiritus (need lisati lõhna, maitse ja säilitamise pärast).¹¹⁶

Ühe partii valmistamise protsess kestis kaks päeva. Nagu eespool mainitud, on see väga kapriisne komm, vahel ei tulnud keedus välja, mõnikord jäi kogusest puudu, pidi kasutama ainult koorevõid, taluvõis oli liiga palju vett. Samuti ei sobinud igaüks kompvekimassi keetjaks – vaatamata sellele, et kõik oli ajaliselt paika pandud, oli vaja ka tunnetust.

Juhtus ka seda (õnneks küll harva), et mingil põhjusel oli aur külm ja ei saanudki pumatit keeta. Probleemile otsiti küll seletust, kuid põhjust ei saadudki teada ning sel päeval jäeti tootmine lihtsalt seisma.

Katsetati erineva maitsega komme: kaeti valge või pruuni šokolaadiglasuuriga, lisati pähkleid, tehti vaarikamaitselisi, kuid kõik see nõudis eraldi liini ja ei tasunud ennast ära, sest seadmed tulid kallimad kui see väike kogus kommi. Raske oli ka kakaod saada ja kakaokommi läks kaubandusse vähe, rohkem turustati seda tuttavatele.

Põhitoodang oli ikkagi harilik koorepumat sukaadiga. Sidruni-, apelsini- ja mandariini-sukaadi valmistati tööstuses kohapeal. Selleks lõigati sidrunid, mandariinid ja apelsinid tükkideks, keedeti suhkru-siirupis ning saadi nätsukommitaoline mass. Sidrunisukaad oli tugevama, apelsini ja

Joonis 42. ETKVL Võru Leivakombinaadi koorepumati kompvekid, 1989

¹¹⁵ Lembit Sikk. Autori intervjuu. Üleskirjutus. Võru, 16. detsember 2011

¹¹⁶ Samas

mandariini oma aga mahedama maitsega.¹¹⁷

Valmistamise tehnoloogia oli järgmine: aurukatlates keedeti (tööstusel oli oma katlamaja) kondenspiim, suhkur ja siirup ühtseks massiks, mis seejärel läks veega jahutatavate külmlaudade peale. Saadi iiris, mis ei tohtinud ära suhkrustuda. Edasi vahustati segamismasinates, kuni mass muutus kreemjaks ja pehmeks. Esimesel päeval lisati essents, piiritus, konjak. Teisel päeval segati uuesti, lisati või ja kui valmistati kakao või kamaga kompvekid, siis lisati teisel päeval ka kakao või kama.

Läbi masina vormiti karpi korraga 15 kommi. Karbi põhjas oli korrekts (plastmassist alus kommidele). Ka tehnoloogia oli kapriisne, komm pidi masina all karbi põhja kinni kleepuma, siis masin „rebis pea ära“ (mitte ei lõigatud). Kontrolliti üle, kas kommid on karbis hästi, vigased korjati välja ja korras karpidele pandi kaaned peale. Edasi läksid karbid liini mööda 10–15 m pikkusesse külmunnelisse, kus komm maha jahutati. Liini teises otsas võeti need vastu. Karbid pakendati kilesse, mis liimiti käsitsi spetsiaalse liimiga. Edasi laoti kommikarbid spetsiaalsetesse kastidesse ja läksid lattu. Kuid ka kile saamine oli probleem, Lembit Sikk käis ise Venemaal Vladimiris sõjaväetehasest materjali otsimas, kuid see ei õnnestunud.¹¹⁸

Otseturustamist polnud, valmis kaup läks ETKVL Kaubabaasi ning selle kaudu jaotati laiali. Täita tuli riiklikud plaanid. Ise sai turustada ainult üleplaaniilist kaupa. Seda vahetati ka suitsuvorstide, kala- ja lihakonservide, apelsinide, kohvi jm vastu, mida siis müüdi oma töölistele. Osaliselt vahetati üleplaaniilist toodangut ka mööbli vastu või tööstusele vajalike ja paremate seadmete, materjalide jne ostmiseks.

Kommide nõudlus oli suur, päevas valmistati mitu tonni. Koorepumati kompvekke müüdi isegi

Joonis 43. Vasakul mehaanik Alar Kukk, paremal juhataja Lembit Sikk. Fotograaf Andres Parv, arvatav aeg 1987-89 (Lembit Siku erakogust).

¹¹⁷ Samas

¹¹⁸ Lembit Sikk. Autori intervjuu. Üleskirjutus. Võru, 16. detsember 2011

Riia raudteejaamas, Pihkvas ja Leningradis. Karbis oli 200 g komme ja hinnaks 71 kopikat.¹¹⁹

Karpe oli kahte sorti: oranž, milles kommid „Koorepumati kompvekid sukaadiga“ ning sinine „Kiisu“ kommid jaoks, millele valmistamisel lisati kas kakaod või kama. Karbid trükiti Tallinnas „Mehises“. Kommide valmistajana oli pakendil kirjas Võrus Pikk 17 asuv ETKVL Võru Leivakombinaat, kuigi kommid tehti Vastseliinas, Petseri tn 4 asuvas allettevõttes. Algul voltisid karpe Tartu ja ka Valgamaa närvihälvetega haiged, valmis karbid pakiti kastidesse ning toodi veoautoga Vastseliina. Kuid see muutus liiga kulukaks ning hiljem voltisid töölised kokkuhoiu mõttes kohapeal ise karbid kokku.¹²⁰

Otsiti lahendusi, et teha ka teistsuguseid komme. Valmistati käsitööna plaadi-iirist „Riin“

Joonis 44. Väljavõte ajalehest Võru Teataja 1992, 17. oktoober, nr 113, lk 1

(nimetati ka lasteiiriseks), millele pressiti ja lõigati peale muster. Eeskuju võeti hematogeenist ja Lätis valmistatud iirisekommidest ning kompvek valmistati murtavate kuubikutena. Plaadi-iiris pakiti paberi vahele lahtiselt kastidesse. Algul müüdi plaatidena kaaluga, 1992. aastal sai komm karbi.¹²¹ (vt Joonis 44).

Veel prooviti vahvlikomme valmistada. Osteti vahvlid, mille vahele määrati pumatit. Maitsest olid head, kuid teostus ja pakkimine osutusid raskeks. Tehti ainult katsepartiina ja kaubandusse ei läinud. Puudusid vajalikud seadmed ja võimas tehnoloogia.

Töölisi oli Vastseliinas 30–40 (neli katlakütjat, lukksepp, autojuht, transporditöölised, laohoidja, koristaja, meister, raamatupidaja, juhataja, vahepeal ka juhataja asetäitja, tsehitöölised ning tsehi laiendamise ajal ka ehitustöölised).

Vastseliinas töötasid

Joonis 45. Töötajad pidulauas Vastseliina kompvekitööstuse tsehis, seina ääres tühjad kommikarbid.

Fotograaf Andres Parv, arvatav aeg 1987–89 (Lembit Siku erakogust).

¹¹⁹ Samas

¹²⁰ Lembit Sikk. Autori intervjuu. Üleskirjutus. Võru, 16. detsember 2011

¹²¹ VK 4005 Ar 1387:2. Valper, L. Vastseliina visked. *Võru Teataja*, 1992, 17. oktoober, nr 113

meister Õie Käämbre, Võru LK peatehnoloog Evi Laurson, raamatupidaja Sirje Kauts, mehaanik Alar Kukk, veel töötasid Võru LK tootmisdirektor Endla Hüdsi, Maive Kartsep, Anneli Perli, Lea Juhkam, Harri Alliksoo, Õie Purgi, Aleksei Lillemets jt.¹²² (vt Joonis 43, 45)

Hoones olid rietusruumid nii naistele kui meestele, raamatupidamine, juhataja kabinet, meistri kabinet, labor, keedutsehh, kaks laoruumi, töökoda, keevituseruumid, katlamaja.

Samuti oli tööstusel olemas tõstuk, väike kaubik (Moskviť IŽ 2715 ehk nn „pirukas“), veoauto GAZ 53.¹²³

Plaanis oli ka tootmist laiendada ning taheti hakata küpsiseid tegema. ETKVL Võru Leivakombinaat ostis ära Vastseliinas piimameierei, mida hakati renoveerima. Ära tehti palju tööd, korda said ka puurkaevud, kuid siis sai nõukogude aeg läbi ja küpsiste tegemine jäi ära.

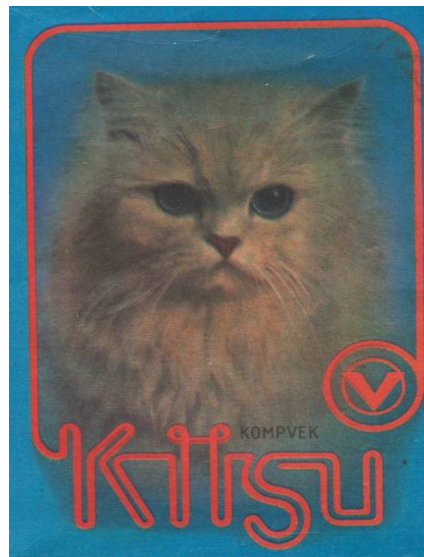
Kes tuli ideele panna koorepumati kompvekkide karbile kassi pilt, Lembit Sikk ei mäletanud. Ilmselt pakuti kujundus kas „Mehisest“ või oli see kellegi kassi pilt. Lembit Sikk oli väga kriitiline kassi pildi suhtes ning avaldas arvamust, et mujal maailmas on kassipilt kassitoidu pakendil. Selle peale Tallinna ETKVLi ülemused vihastasid ning nõudsid Võru Leivakombinaadi direktorilt Zenolt L. Siku vallandamist. Aeg oli aga ka sealmaal, et oli juba Eesti Vabariik ning oma raha kroon, turule olid ilmunud igasugused välismaa kommid (Snickers, Tupla, Lion, Mars, Geisha jne). Samuti oli tooraine kallid, kommikarbi hind läks kõrgeks ning nõudlust enam ei olnud.

Lembit Sikk töötas Vastseliina tööstuses peaaegu algusest lõpuni. 15. augustist 1993 ta koondati, peale seda juhtis tsehhi mõned kuud Õie Käämbre, kuid asjast enam midagi eriti välja ei tulnud. Praktiliselt oligi Vastseliina kommitootmisel lõpp. Ettevõtte suleti 1993. aastal.¹²⁴

Karbi kujunduse suhtes oli Lembit Sikul küll õigus, sest 2003. aasta Elus kirjutati just sellisest lõbusast loost:

„Üks võrulanna otsustas 1990. aastate algul, kui hoogu oli saamas tihe läbikäimine põhjanaabritega, Soome tuttavale kingituseks „Kiisu“ kompvekke viia. Järgmine kord, kui tuttav Võrru vastukülaskäigule tuli, kurtis too, et tema kass ei tahtnud seda toitu. Pildi järgi karbil arvanud soomlanna, et kostiks oli talle viidud kassitoitu.“¹²⁵

(vt Joonis 46)¹²⁶

Joonis 46. ETKVL Võru Leivakombi naadi kompvek „Kiisu“, 1990

¹²² Lembit Sikk. Autori intervjuu. Üleskirjutus. Võru, 16. detsember 2011

¹²³ Samas

¹²⁴ Samas

¹²⁵ VK 4813:31 Ar 1697:31. Valper, L. Vastseliina pumatikompvekid olid hinnas. - *Elu*, 2003, 20.12, nr 49

¹²⁶ Triinu Avansi erakogu

Kuid tean ka tuttavaid, kes viisid samuti soomlastele kostiks kiisukomme. Seal ei peetud kompvekke kassitoiduks, vaid väga hinnatud Võrumaa külakostiks. Kommid olid teistsugused kui ülejäänud poes saadaolevad maiustused ning sobiva hinnaga.

„Vana hea retsepti järgi valmistatud Koorepumati kompvekid ehk „kiisukommid“ on uuesti saadaval!“¹²⁷

Praegu valmistab neid komme Tartus Vasara 50b asuv AS Maris Gilden. „Kiisukommid“ tõi uuesti turule selles ettevõttes töötav maiustustemeister Andre Sevastjanov, kelle ühed lemmikud olid need juba tema lapsepõlves. Koorepumati komm taheti luua tarbija jaoks parima kvaliteedi ja sobiva hinnaklassiga. Samas peab aga Andre kiisukommide kõige suuremaks lisaväärtuseks emotsiooni – nostalgiat.¹²⁸

Vana hea kiisukommi taastamiseks tuli neil tagasi tuua mitte ainult pakend, vaid ka vana retsept. Ka masin, millega maiust tehakse, on vana Vastseliina masin.

„Juba aastakümnetetagusest ajast omaseks saanud kergelt nurruva ilmega kiisu pilt ehib sel aastal valminud koorepumatikommide karpi, mis meenutab sada protsenti endist karpi!“¹²⁹ (vt Joonis 47). Taastatud kiisukomm sai valmis 2011. aasta 28. märtsil.¹³⁰

Müügil võib seda toodet leida Selveris, Maksimarketis, Lõuna-keskuse Taluturul või Tallinna Kaubamajas.

Joonis 47. AS Maris Gildeni koorepumati kompvekid, 2011

Seega võib öelda, et kunagine Vastseliinas valmistatud komm on jätnud väga sügava jälje paljude südamesse.

¹²⁷ <http://www.gilden.ee/> (17.11.2011)

¹²⁸ Andre magusaima unistuse täitumine. <http://www.naistemaailm.ee/artiklid>. (19.11.2011)

¹²⁹ Samas

¹³⁰ Samas

3. KOMPVEKI VALMISTAJAD TÄNAPÄEVAL

Tänapäeval on kõik kauplused täis igasuguseid maiustusi, nii välismaa kui Eestimaa toodangut. Värvikirevatel riiulitel on palju komme ja šokolaade nagu näiteks Tupla, Lion, Snickers, Geisha, Raffaello Ferrero, Chewits, Kalevi ja Laima tooteid. Kõik on pilkupüüdvate ümbrispaberite ja erinevate maitsetega. Just nende populaarsete toodete tõttu on Eesti väikeettevõtetal vaja palju vaeva näha, et eristuda suurest massist originaalsusega, välja paista ja ennast tõestada. Võru tänapäeva magusameistrid valmistavadki põnevaid ning tervislikke maiustusi, mis on kahtlemata omapäraseid ja maitsvad.

3.1. OÜ KÕLLESTE KOMMIMEISTRID

Joonis 48. Kõlleste kommimeistrite kodulehelt

Kõlleste kommimeistrite ajalugu algas 2006. aastal, kui Põlva ökomessil esitleti esimest korda käsitsi valmistatud komme.¹³¹

Kõlleste Kommimeistrite kommivabrik asutati aastal 2006. Vabriku idee sai alguse aastal 2005, kui ilmnas, et mesindussaaduseid on kodumaisel turul realiseerida ülimalt raske ning enamikele mesindussaadustele puudub igasugune turg (õietolm, taruvaik, suir). Kuna need mesindussaadused on väga spetsiifilise maitsega ja ei sobi paljudele just maitse poolest, tekkis mõte lisada õietolmu, taruvaiku ja suira šokolaadi sisse, et tasakaalustada maitseid ja teha need kasulikud ained kõigile suupäraseks.¹³²

2006. aastal algas tootmishoone ehitus Põlvamaal Kõlleste vallas Veski külas Kure-Vaeste talus. Vana kasutusest väljas taluhoone lammutati ja asemele kerkis uus hoone. Kommivabrik kuulus osäühingule Kõlleste Kommimeistrid, kelle omanikeks olid võrdselt Imre Sokk ja Heinar Väljak.¹³³

2010. aasta alguses hakkas Põlvamaal Kõlleste vallas end edukaks maiustustootjaks üles töötanud kommimeistrite duo tegutsema Võrus.

¹³¹ Kaarna, I. Võrus hakatakse šokolaadi valama. - *Võrumaa Teataja*, 2009, 10. jaanuar, nr 4

¹³² <http://kommid.ee/> (21.01.2012)

¹³³ <http://www.epl.ee/artikkel/401570> (17.03.2009)

2010. aasta jaanuarikuu Võrumaa Teataja kirjutas: „Palju neid linnu Eestis ikka on, kus šokolaadi valatakse. Jaanuari lõpus hakatakse seda Võrus tegema, sest Nöörimaale autobaasi taha tuleb väike kommi-vabrik.“¹³⁴

Kure-Vaeste talus asuvast vabrikust koliti Võru linna Põllu tänavale 1 (vt Joonis 49) vana pagaritööstuse hoonesse bussipargi läheduses. Kommi- ja šokolaadivabrik kolis Võrru sellepärast, et siinsed tingimused olid

Joonis 49. Põllu tn. 1C, kus tegutsesid Kõlleste Kommimeistrid jaan. 2010 – mai 2011 (fotol vasakul ühekorruseline hoone).
Fotograaf Triinu Avans, 2011

ettevõtte arenguks paremad. Uues hoones on viis korda rohkem tootmispinda, kui Põlvamaal Veski külas. Tootmine oli kasvanud pidevalt ja vanad tootmisruumid juba ammu kitsaks jäänud. Samuti oli maatalus olnud probleeme maiustuste jahutamisega.

„Suuremad ruumid annavad meile võimaluse rohkem magusat toota,“ ütles Kõlleste Kommimeistrite ettevõtte juht Imre Sokk.¹³⁵

„Võru kasuks otsustati ka seepärast, et siin oli firmal tootmishoone juba olemas. Nimelt oli K&V Arendus, kellele teine pool kommifirmast kuulus, saanud selle omal ajal pankrotivarana soodsalt ära osta, samuti ei vajanud ehitisi suuri investeeringuid.“¹³⁶

Võrus Põllu tänaval asuval hoonel mingit silti polnud, ainuke koht, kust võis välja lugeda, et siin tegutsevad Kõlleste Kommimeistrid, oli ukse kõrval seinal asetsev postkast joonisel 50.

Joonis 50. Kõlleste Kommimeistrite postkast Võrus, Põllu tn 1 C.
Fotograaf T. Avans, 2011

¹³⁴ VK 5362:11 Ar 1985:11. Kaarna, I. Jaanuarikuu lõpp läheb Võrus magusaks. - *Võrumaa Teataja*, 2010, 16. jaanuar, nr 6

¹³⁵ VK 5242:1 Ar 1922:1. Ruuda, K. Kõlleste kommimeistrid kolivad Võrru. - *Võrumaa Teataja*, 2008, 15. november, nr 133

¹³⁶ Vösoberg, V. Põlvamaa kommimeistrid lahkuvad Võrru. - *Lõunaleht*, 2008, 20. november, nr 46

Tegelikult kirjutasid juba 2008. aasta novembrikuu ajalehed Kõlleste Kommimeistrite Võrru kolimisest, mis pidi toimuma kas 2008. aasta lõpus või 2009. aasta alguses. Tegelikuses sai kolimine teoks siiski alles 2010. aasta jaanuaris.

2011. aasta aprillikuu ajaleht Võrumaa Teataja tegi ülevaate Kõlleste Kommimeistrite esimesest aastast Võrus. Firma juhatuse liige Imre Sock väitis, et nii nagu kõikidele teistele väiketootjatele, oli aasta olnud raske. Ettevõtte tegi mõnele tootele hinnapärandsi, aga andis

Joonis 51. Kõlleste Kommimeistrite šokolaad UUSAEG, 2011

välja ka uued šokolaadid Ürgaeg (maapähklitega), Keskaeg (kohviubadega) ja Uusaeg (musta pipraga) (vt Joonis 51).¹³⁷ Neid šokolaade toodeti suuremates kogustes ja arvestusega odavamalt müüa, see tähendab Kalevi šokolaadidega samas hinna-

klassis. Pakendid nendele

šokolaadidele, samuti assortii karbi kaanepildi, on kujundanud Erki Evestus. Turu hoidmine ja uue turu leidmine on Kõlleste Kommimeistrite peaülesanne.¹³⁸

Võru aeg jäi aga Kõlleste Kommimeistritele väga lühikeseks. Juba 1. maist 2011 kolis ettevõtte tagasi Põlvamaale Kõlleste valda Veski külla. „OÜ Kõlleste Kommimeistrid juht ja nüüd juba mõnda aega ainuomanik Imre Sock ütles, et Võrust äramineku peamine põhjus oli kulude kokkuhoidmine ja praegustes tööruumides olev liigne niiskus.“ Omanik väitis, et Põlvamaal tuleb tootmine siiski tunduvalt odavam – vähemalt 10–15%. Võru ruumide niiskus tekitas neile vähemalt viie protsendi ulatuses praaki.¹³⁹ Esialgu kolitakse tagasi vanasse hoonesse. Edaspidi on plaanis hakata uut hoonet ehitama. Kõlleste kommimeistrid valmistavad praegu üle 100 sordi komme ja üle 20 sordi šokolaaditahvleid.¹⁴⁰

Kõlleste Kommimeistrite kommide ja šokolaadide valik on muljetavaldavalt suur. Leida võib igasuguseid maitseid ja põnevaid kooslusi ning need ei sisalda säilitusaineid. Valmistatakse näiteks šokolaade küüslaugu, sibula, kadakamarjade, kanepiseemnete, riivleivaga (vt Joonised 52, 53).

¹³⁷ Triinu Avansi erakogu

¹³⁸ VK 5438:26 Ar 2025:26. Kaarna, I. Esimene magus aasta Võrus sai mööda. - *Võrumaa Teataja*, 2011, 08. veebruar, nr 16

¹³⁹ VK 5438:26 Ar 2025:26. Kaarna, I. Kõlleste kommimeistrid on Võrust lahkumas. - *Võrumaa Teataja*, 2011, 21. aprill, nr 46

¹⁴⁰ VK 5438:26/Ar. 2025:26/6. Sihver, R. Kõlleste kommimeistrid kolivad Võrust taas Põlvamaale Veski külla. - *Koit*, 2011, 16. aprill, nr 44

Joonis 52. Kõlleste Kommimeistrite šokolaad „Kanepiseemnetega tahvel”, 2008

Joonis 53. Kõlleste Kommimeistrite šokolaad „Õietolmutahvel”, 2011

Kommivabriku tegevusaladeks on mesindussaadustega šokolaaditoodete valmistamine (assortiikommid, šokolaaditahvlid, pralineekommid, trühvliid, marmelaadikommid). Oma toodetes kasutavad kommimeistrid kvaliteetset Belgia (Callebauti) šokolaadi, Lubbea martsipani, täidise jaoks ostetakse tooraine kodumaalt. Mesi, taruvaik, õietolm ja suir pärineb eranditult Eesti meetootjatelt. Kõik ettevõtte tooted on maailmas ainulaadsed ja kaitstud kasuliku mudeli tunnistusega.¹⁴¹ „Patenteeritud on taruvaigu ja õietolmuga šokolaadid. Retseptid valmivad ühistööna.”¹⁴²

Kõik tooted tehakse käsitsi alates kommide valmistamisest kuni pakkimiseni. Kõlleste Kommimeistrite ajaloo algusest peale on nad ka populaarsed asutuste kinkepakkide tootjad.

Algusaastate šokolaadide pakendid muudeti alates 1. jaanuarist 2009 (vt Joonised 52, 53).¹⁴³ Uued paberid olid kujundatud ja trükitud Põlva trükikojas AS MARKES-FIN.

Kõlleste Kommimeistrite kodulehel võib näha juba uue kujundusega nii õietolmu- kui taruvaigutahvli šokolaadipabereid (vt Joonis 54).¹⁴⁴

Joonis 54. Kõlleste kommimeistrite ÕIETOLMUTAHVEL ja TARUVAIGUTAHVEL, 2012

Tootmine on pidevalt kasvanud. Ettevõtte põhiturg on kodumaine, kuid toodangut turustatakse ka Soome, Läti ja Venemaale.¹⁴⁵

¹⁴¹ Avans, T. Kalevi šokolaad – lemmik läbi aegade. Käsikiri. Võru, 2009, lk 25

¹⁴² Kaarna, I. Võrus hakatakse šokolaadi valama. - *Võrumaa Teataja*, 2009, 10. jaanuar, nr 4

¹⁴³ Triinu Avansi erakogu

¹⁴⁴ <http://kommid.ee/> (21.01.2012)

2012. aastal võtsid Kõlleste Kommimeistrid osa suveniirikonkursist „Ida-Virumaa suveniir 2012“ ning võitsid selle *Põlevkivišokolaadiga PRUUN KULD* (vt Joonis 55).

Taruvaiku ja vahvlipuru sisaldava maiuse idee autor on Ene Raudar, šokolaadiümbrise on kujundanud Marek Lillemaa. Šokolaad, mis kannab põlevkivi rahvapärast nimetust *Pruun Kuld*, meenutab välimuseltki kullakangi. Šokolaad vastab Ida-Virumaa turismikontseptsioonile E³ – Elamus Ehedast Energiast. Toode on keemiavaba, kuid sisaldab järgmisi E-aineid: Elamus – samasugust maitset mujal ei saa, retsept on välja töötatud spetsiaalselt selleks konkursiks; Ehe – Joonis 55. Šokolaad PRUUN KULD, 2012 tegu on käsitööna valmistatud maiusega; Energia – šokolaad annab (vaimu) energiat.¹⁴⁶

Kahju, et selline suurepärane magusatööstus otsustas Võrust nii kiiresti lahkuda, kuid Kõlleste šokolaadid ja kommid täidavad endiselt kaupluste riiuleid.

3.2. OÜ TERVISE KODU

Kompvekke toodetakse Võrus Kubija hotellis Männiku tee 43a (vt joonis 61).

OÜ Tervise Kodu alustas tegevust 2008. aastal. Nad on võtnud endale ülesandeks tervisliku, puhta, looduslähedase toidu propageerimise oma toodete kaudu.

Tervise Kodu on ettevõtte, kelle tervislik, ainulaadne ja kunstipärane toodang on saanud paljude lemmikuks.

„Kommimüük läheb väga hästi. Komme müüme peamiselt Tallinnas, kuid ka Võrus,“ ütles ettevõtte üks osanikke Irje Karjus. „Tootel on ka kasuliku mudeli tunnistus.“¹⁴⁷

Ettevõtte toodangus on mitmeid huvitavaid kommi-sorte ning karpidel kaunis kujundus. „Kaheksatahulise karbi juures on kasutatud Π (pi) mõõtme 3,14 korrutist. Pakendi on kujundanud Mari Albert ja joonistanud Võrumaa kunstnik Navitrolla. Pildil on taim, kus ühest juurest kasvavad erinevad õisikud, mille tähendus on see,

Joonis 56. Kuuseokkamaitseelised mekkommid

¹⁴⁵ VK 5362:11 Ar 1985:11. Kaarna, I. Jaanuarikuu lõpp läheb Võrus magusaks. - *Võrumaa Teataja*, 2010, 16. jaanuar, nr 6

¹⁴⁶ <http://pr.pohjarannik.ee/ida-viru-suveniiriks-valiti-polevkivisokolaad/> (03. 02.2012)

¹⁴⁷ Ruuda, K. Võrumaal on ka teisi kommitootjaid. - *Võrumaa Teataja*, 2008, 15. november, nr 133

et ükskõik, millised me oleme või kus me oleme, ikka jõuame juurte juurde tagasi. Kui kommid söödud, võib karbi lahti voltida, hoida enda läheduses ning jälgida, kuidas meel ja hing avanevad.“¹⁴⁸

Selliseid komme valmistatakse 3 sorti: kuuseokkamaitsetelised meekommid, porgandimaitsetelised meekommid ja kukeseenemaitsetelised meekommid (vt Joonised 56, 57). Kõigi kolme karbi kujundus on samasugune, erinevad on ainult värvid. Kommide valmistamiseks kasutatakse Belgia šokolaadi (Callebaut). Karbi netokaal on 90 g.

„Laanereti kommid peidavad endas ande Võrumaa puhtast loodusest. Sügavad salapärased laaned kannavad endas sõnuseletamatut energiat, mida toidavad päike ja vihm.“¹⁴⁹

Kuuseokkapulbrit on kommides 2%, mee ja šokolaadi kõrval sisaldab toode veel tatart ja pohlapulbrit. Pohl on põhjamaine organismi toonikum, kuuseokkad aga kõrgeim C-vitamiini allikas põhjamaades. Neis on rohkem C-vitamiini kui sidrunis, apelsinis ning 25x rohkem kui sibulas ja kartulis. Neis on B-grupi vitamiine ja fenoole. Parkainetel on aga tugev mikroobidevastane toime.

Tatar suurendab musklite jõudu, vastupidavust, mõjub ergutavalt, toimib soodsalt paljude hädade vastu: rasvumine, lubjastumine, kõrge vererõhk, verevaesus, kõhutõved. Sisaldab mitmeid B-grupi vitamiine, asendamatuid aminohappeid, magneesiumi

Joonis 57. Kukeseemaitsetelised ja Porgandimaitsetelised meekommid

jpm. Mesi on ürgne energiaallikas, jumalik nektar. Mesi omistatakse organismis sajabrotsendiselt. Juba Vanas-Egiptuse koolides teati, et need, kes söövad mett, on füüsiliselt ja vaimselt paremini arenenud, andekamad ja julgemad.

Kukeseenemaitseteliste meekommide koostises on kukeseenepulber, kuuseokkapulber, jõhvikas, mesi, tatar, šokolaad. *Porgandimaitseteliste meekommide* koostis: mesi (40%), šokolaad (kakaopulber, suhkur, kakaovõi, emulgaator: sojaletsitiin; looduslik lõhna- ja maitseaine: vanill), tatar, porgandipulber (2%), jõhvikapulber.

¹⁴⁸ <http://www.tervisekodu.ee/> (24.01.2012)

¹⁴⁹ Samas

Veel valmistatakse nelja sorti 50 g kaaluvaid *Metsamoori* ja *Haanjamehe maiusi* ning kahte sorti *Päikesemusi*.¹⁵⁰ Metsamoor ja Haanjamees saadavad sulle jõudu, jaksu ja head

Joonis 58. Mahe Metsamoori maius

energiat Võrumaa puhtast loodusest. Need on parimad suutäied, millest saad oma tervisele vajaliku varu. Nende maiustuste koostises on tatar, mesi, jõhvikas, kuuseokkapulber.

Valikus on 4 erinevat nimetust:

- **Mahe Haanjamehe maius** on jõhvikamaitseline meemaius tatraga.
- **Muhe Haanjamehe maius** on jõhvikamaitseiline

meemaius röstitud tatraga.

- **Mahe Metsamoori maius** on kuuseokkamaitseiline meemaius tatraga. (vt Joonis 58)
- **Muhe metsamoori maius** on kuuseokkamaitseiline meemaius röstitud tatraga.

„Maiused on suurepäraseks ühe söögikorra asendajaks haiguse ajal, sportlastele või kui pole aega korralikku einet võtta. Nad sisaldavad optimaalsel hulgal vitamiine ja mineraalaineid, mida meil, põhjamaa inimestel, vaja läheb, et kliimale ja oludele tublilt vastu pidada. Jõhvikas sisaldab looduslikku bensoehapet - säilitusainet, mis aitab ka meil ennast tervislikult säilitada, sisaldab ka joodi, mis on oluline kilpnäärme talitluse juures“¹⁵¹.

Melissi ja raudrohuga elurõõmumaius "Päikesemusi" koostises on kreeka pätkel, seederänniseemned, mandel, päevalilleseemned, tatar, mesi, jõhvikas ning vastavalt kas meliss või raudrohi.

Joonis 59. PÄIKESEMUSI melissiga

Päikesemusiga meliss teeb hinge rõõmsaks. Meliss (*Melissa officinalis*) on meelerahustaja. Roomlased arvasid, et meliss parandab mälu. Araablased arvasid, et ta aitab hirmu ja masenduse vastu. Ta on noorendava toimega ja ajab minema mustast sapist tekkivad häirivad mõtted. Meliss parandab und, tugevdab närve, väldib depressiooni. Ta annab jõudu ja energiat. (vt Joonis 59)

Päikesemusiga raudrohi paneb elujõu voogama. Raudrohi (*Achillea millefolium*) on energieetiline taim nõrkuse vastu. Raudrohu abil õpib inimene end kaitsma liigsete mõjutuste eest. Taim annab vastupanuvõime ja tasakaalu tegemistes. (vt Joonis 60)

„Maiustuste peamine eesmärk on pakkuda kosutust

Joonis 60. PÄIKESEMUSI raudrohuga

¹⁵⁰ <http://www.tervisekodu.ee/> (24.01.2012)

¹⁵¹ Samas

nii kehale kui hingele. Oskuslikult kombineeritud toorained pakuvad üllatavaid maitseelamusi ning täiendavad organismi vitamiinivarusid, mistõttu on need eriti kasulikud haigusterohkel perioodil. Iga kommikarp pakub elamusi ning räägib oma lugu.¹⁵²

3.3. KUBIJA HOTELL-LOODUSSPA

Võrus Kubija hotellis Männiku tee 43a (vt Joonis 61) valmistavad komme veel ka Kubija Hotell-Loodusspa kokad. Nad valmistavad väga kvaliteetseid trühvleid nimega Kubija. Tegu on mõnusalt rammusa kommiga, mis sisaldab puhtaid ning lihtsaid tooraineid. Ettevõtte toitlustusjuhi Mirjam Papi sõnade kohaselt on Kubija trühvel meeltemööda ka meestele, sest toorained nagu rumm, rosinad ja pistaatsiapähklid annavad meeldiva ning trühvlile omase tugeva maitse.

Joonis 61. Kubija hotell, kus valmistavad kompekke nii OÜ Tervise Kodu kui ka Kubija Hotell-Loodusspa Fotograaf Triinu Avans, 2012

Trühvel pälvis ka üleriikliku tunnustuse Magus Maius 2009. (vt Joonis 62)

Joonis 62.

Tunnustuse märk

„Trühvli tegemise idee tekkis sellest, et sooviti luua midagi erilist, mida külastajad saaks kaasa osta ning aitaks meenutada hotell-loodusspaas mõnusalt ja hubaselt veedetud aega. Trühvlikarp on kujundatud kuldlõike proportsioonis. Kaanekujundina on kasutatud EL ruuni.“¹⁵³ (vt joonis 63)

Kubija Hotell-Loodusspa toitlustusjuhi Mirjam Papi märkis, et klassikaliste šokolaadimaiuste kategoorias parimaks tunnustatud trühvlist Kubija on saanud suur lemmik ka nende oma majas.¹⁵⁴

¹⁵² Võru linna kommimeistrid. - *Võru Linna Leht*, 2011. veebruar, nr 1

¹⁵³ Võru linna kommimeistrid. -

Joonis 63. Kubija Hotell-Loodusspa trühvlikarp

¹⁵⁴ <http://naistekas.delfi.ee/kire/>
(24.01.2012)

Käisin ka ise 25. jaanuaril 2012. aastal Kubija Hotell-Loodusspaas uurimas, kuidas täpselt seda maiust valmistatakse. Alguses arvasin, et see on keeruline protsess, mis võtab palju aega. Tegelikuses oli asi väga lihtne. Kuna tegemist on käsitööga, siis polnud vaja mingeid erilisi seadmeid ega masinaid, kõik tehti käepäraste ja tavaliste vahenditega. Kogused on kindlaks määratud ja kaussidesse jagatud (vt Joonis 64). Kokku segatakse küpsisepuru, metspähklid, leotatud rosinad, pistaatsiapähklid, sulatatud šokolaad. Segatakse käega, siis lisatakse rummiessents. Valmis massist voolitakse pallid. Esimese kommi kaalus meister ära, ülejäänud tegi selle järgi. Seejärel sulatakse šokolaad kuumas veevannis ning kompvekid glasuuritakse (kastetakse šokolaadi sisse ja tõstetakse kahe kahviga alusele). Peale raputatakse pähklipuru ja viiakse maiused külmkappi, kust need hiljem laotakse karpidesse. Ühes karbis on seitse kommi.

*Joonis 64. Kaussidesse jagatud ained trühvlite valmistamiseks
Fotograaf Triinu Avans, 2012*

*Joonis 65. Komme valmistab Kubija Hotell-Loodusspa kokk Gertu Hain
Fotograaf Triinu Avans, 2012*

Üks komm kaalub umbes 8–10 g, valmistatakse kaks korda nädalas ning korraga tehakse u 100 kommi. Nädalaga valmib seega umbes 200 kommi. Trühvleid müüakse, pakutakse klientidele kohvi kõrvale, antakse ka siis, kui hotelli tõttu on juhtunud mingi eksitus. Siiani on vastukaja olnud väga hea. Kõigile maitseb ja on soovitud kaasa osta.

Kubija Hotell-Loodusspaas valmistatakse ainult ühte sorti kommi, kuna seda tehakse põhitöö kõrvalt. Kokkasid on kuus ja kõik nad teevad ka komme, kuid ühe portsjoni teeb üks inimene. Minu sealkäigu ajal valmistas kompvekke Gertu Hain (vt Joonis 65). Kui neil oleks spetsiaalne kommimeister, oleks neil kindlasti rohkem sorte pakkuda.

KOKKUVÕTE

Minu uurimustöö eesmärgiks oli uurida Võrus nii endistel aegadel tegutsenud kompvekitööstusi kui ka tänapäeva ettevõtteid. Töö koostamiseks uurisin Võrumaa Muuseumis olemasolevaid kohalikke ajalehti. Dokumente käisin uurimas Riigiarhiivis, kuhu on koondatud endisaegsete kompvekitööstuste dokumentatsioon. Küsitlesin nõukogudeajal tegutsenud ETKVL Võru Leivakombinaadi allasutusena tegutsenud Vastseliina kommitööstuse juhatajat Lembit Sikku, kes andis põhjaliku ülevaate ettevõtte tegevusest. Vastseliinas valmistatud „kassikommid“ said tuntuks nii Eestis kui kaugemalgi. Käisin Kubija hotellis vaatamas, kuidas kompvekkide valmistamine seal täpselt käib. Kes soovib ise kommivalmistamist kodus proovida, sellele on lk 6 toodud 1936. aasta ajalehest Elu leitud kommiretseptid.

Eelmise sajandi 20.–40. aastatel tegutses Võrus neli kompvekitööstust, mis paiknesid peamiselt Kreutzwaldi tänava äärsetes majades. Need valmistasid peamiselt karamell- ja monpansjeekompvekke. Esimene kompvekitööstus Võrus oli 1924. aastal Johannes Päia eestvedamisel tegutsenud kompvekitööstus, mis sattus küll üsna kiiresti rahalistesse raskustesse ja lõpetas tegevuse. Samal ajal tegutses juba Ivan Gromovi kompvekitööstus, mis pidas ettevõtte vastu kõige kauem ning mille tegevuse lõpetas nõukogude kord. Ludvig Moreli kompvektivabriku olukord polnud samuti eriti kiita, pahandusi tuli nii politsei kui kohtuga. Kompvekitööstuse Murrang omanikuks oli algul tuntud Võru teatritegelane August Torop, lõpus Olev Kägo. Ka selle ettevõtte tegevuses oli nii tõuse kui mõõne. Üldiselt ei olnud tolaaegsete väikeste kompvekitööstuste elu kerge.

Praegusel ajal, kui kõikide kaupluste riulid on täis igasuguseid maiustusi, nii kodu- kui välismaiseid, on väga raske Võru väikestel kommivalmistajatel läbi lüüa. Selleks peab välja tulema millegi huvitava ja eksklusiivsega. Selliseid komme pakuvad nii Kõllestes Kommimeistrid, Kubija Hotell-Loodusspa kompvektivalmistajad kui ka OÜ Tervise Kodu. Kahjuks tegutses edukas ettevõtte Kõllestes Kommimeistrid Võrus ainult ühe aasta. Teised jätkavad siin omapäraste ja tervislike maiustuste tootmist.

Samas on magusatootmine tänapäeval Eestis üsna tulus äri. Šokolaaditahvel või kommikarp kuulub tavaliselt ka kingi juurde. Uhke on oma kodulinna toodangut teistelegi pakkuda.

Uurimustöö tegemine oli meeldiv ja huvipakkuv. Seda tööd kirjutades kogusin hulga uusi teadmisi. Kuigi vanade dokumentide lugemine oli keeruline, sest need olid käsikirjalised ja vahepeal üsna loetamatud, oli see väga põnev. Huvitav on teada, milline oli vanaaegne eesti

keel ja kuidas siis asju aeti. Õppisin tundma oma kodulinna, sain ka ise näha, kuidas komme valmistatakse. Selle töö valmimist lihtsustasid varasemad uurimistöö tegemise kogemused.

Loodan, et Võru kommivalmistajatel on pakkuda edaspidigi oma eripärast toodangut.

KASUTATUD MATERJALID

1. ERA (Eesti Riigiarhiiv), f. 1 , n. 5, s. 878.
2. ERA, f. 1, n. 1, s. 1732.
3. ERA, f. 14 , n. 12, s. 4416.
4. ERA, f. 16, n.2, s. 3877.
5. ERA, f. 16, n. 2, s. 3878.
6. ERA, f. 891, n. 2, s. 8333.
7. ERA, f. 891, n. 2, s. 13239.
8. ERA, f. 891, n. 2, s. 19411.
9. ERA, f. 891, n. 2, s. 20176.
10. ERA, f. 891, n. 3, s. 26.
11. ERA, f. 891, n. 3, s. 38.
12. ERA, f. 2000, n. 1, s. 899.
13. ERA, f. 2187, n. 2, s. 227.
14. ERA, f. 2187, n. 2, s. 228.
15. ERA, f. 2187, n. 2, s. 229.
16. ERA, f. 2187, n. 2, s. 230.
17. ERA, f. 2187, n. 2, s. 231.
18. ERA, f. 2187, n. 2, s. 239.
19. ERA, f. 2187, n. 2, s. 240.
20. ERA, f. 2187, n. 2, s. 243.
21. ERA, f. 2187, n. 2, s. 244.
22. ERA, f. 4458, n. 1, s. 4540.
23. ERA, f. 4458, n. 1, s. 4426.
24. ERA, f. 4458, n. 1, s. 5650.
25. VK (Võrumaa Muuseumi kogu) 484 Ar. 279:16a. I. Gromovi palvekiri Võru linnavalitsusele.
26. VK 635:1-9 Ar 330:1-9. Kompvekitööstuse MURRANG kommipaberid.
27. VK 1069:5 Ar 459:5. I. Gromovi kompvekitööstuse kommipaber IRIS.
28. VK 3213:1-14 Ar 1061:1-14. Võru kompvekitööstuste kommipaberid.
29. VK 3438:2-4 Ar 1140:2-4. Kompvekitööstuse MURRANG kommipaberid.
30. VK 3572:24 Ar 1183:24. Annom, K. Leivakombinaadis prooviti kommi teha. //Tööraha *Elu*. 1985, 13. aprill, nr 44.
31. VK 3574:1 Ar 1185:1. I. Gromovi kompvekitööstuse kommipaber PÄHKLE KARAMELL.
32. VK 3874:1 Aj 1289:1. Press kompvekkide valmistamiseks.
33. VK 4005 Ar 1387:2. Valper, L. Vastseliina visked. //Võru Teataja. 1992, 17.10, nr 113.
34. VK 4498:12 R 621:12. Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988. kd. 1. Tallinn, 1996.
35. VK 4813:31 Ar 1697:31. Valper, L. Vastseliina pumatikompvekid olid hinnas. //Elu. 2003, 20. detsember, nr 49.
36. VK 5164:6 Ar 1878:6. Kompvekitööstuse MURRANG kommipaber SHOKOLADI KARAMELL.
37. VK 5242:1 Ar 1922:1. Ruuda, K. Kõllestest kommimeistrid kolivad Võrru. //Võrumaa Teataja. 2008, 15. november, nr 133.
38. VK 5362:11 Ar 1985:11Kaarna, I. Jaanuarikuu lõpp läheb Võrus magusaks. *Võrumaa Teataja*, 2010, 16. jaanuar, nr 6

39. VK 5438:26 Ar 2025:26. Kaarna, I. Esimene magus aasta Võrus sai mööda. // *Võrumaa Teataja*. 2011, 08. veebruar, nr 16.
40. VK 5438:26/Ar. 2025:26/6. Sihver, R. Kõlleste kommimeistrid kolivad Võrust taas Põlvamaale Veski külla. // *Koit*. 2011, 16. aprill, nr 44.
41. VK 5438:26 Ar 2025:26. Kaarna, I. Kõlleste kommimeistrid on Võrust lahkumas. // *Võrumaa Teataja*. 2011, 21. aprill, nr 46.
42. VK Ta 503:3. Wõrumaal 300 tööstust. // *Elu*. 1936, 17. jaanuar, nr 36.
43. VK Ta 503:4. *Elu*. 1937. 12. veebruar, nr 17.
44. VK Ta 503:8. *Võru Teataja*. 1924, 16. veebruar, nr 18.
45. VK Ta 503:8. *Võru Teataja*. 1924, 13. märts, nr 28.
46. VK Ta 503:8. *Võru Teataja*. 1924, 15. märts, nr 29.
47. VK Ta 503:8. *Võru Teataja*. 1924, 13. september, nr 99.
48. VK Ta 503:8. *Võru Teataja*. 1924, 20. november, nr 126.
49. VK Ta 503:10. *Võru Teataja*. 1930, 25. jaanuar, nr 10.
50. VK Ta 503:10. *Võru Teataja*. 1930. 3. juuli, nr 72.
51. VK Ta 503:14. *Võru Teataja*. 1927, 9. juuli, nr 74.
52. VK Ta 503:14. *Võru Teataja*. 1934. 30. märts, nr 35.
53. VK Ta 503:14. *Elu*. 1934, 18. august, nr 64.
54. VK Ta 503:14. *Elu*. 1934, 27. november, nr 93.
55. DrKM (Dr. Fr. R. Kreutzwaldi Memoriaalmuuseumi kogu) F 285:1.
56. DrKM (Dr. Fr. R. Kreutzwaldi Memoriaalmuuseumi kogu) F 433:2.
57. Eesti II. *Võrumaa*. Tartu, 1926.
58. Ivask, A. *Võru*. Tallinn, 1980.
59. Pullat, R. *Võru linna ajalugu*. Tallinn, 1984.
60. *Võru Teataja*. 1925, veebruar, nr 22, 23, 24.
61. Pilk Wõru tööstusse. // *Võru Teataja*. 1925, 21. mai, nr 56.
62. *Tartu Postimees*. 1925, 18. juuni, nr 161.
63. *Elu*. 1930, 24. detsember, nr 101.
64. *Elu*. 1931, 19. detsember, nr 98.
65. Väiketöösturid valisid. // *Võru Teataja*. 1932, 16. jaanuar, nr 5.
66. 10 poisikest sõid varastatud kompvekke. // *Võru Teataja*. 1932, 16. jaanuar, nr 5.
67. Kompvekkide kriisimaks. // *Võru Teataja*, 1932, 22. märts, nr 32.
68. *Võru Teataja*. 1933, juuni, nr 62, 63, 64.
69. *Elu*. 1933, 27. september, nr 75.
70. *Võru Teataja*. 1934. 05. september, nr 101
71. *Elu*. 1934, 07. september, nr 70.
72. *Elu*. 1935, 11. detsember, nr 100.
73. *Elu*. 1935, 13. detsember, nr 101.
74. Mida panna jõululauale. // *Elu*. 1936, 21. detsember, nr 143.
75. *Kaitseliidu Võru Maleva Teataja*. 1937.
76. *Elu*. 1940, 05. juuli, nr 74.
77. Ruuda, K. Võrumaal on ka teisi kommitootjaid. // *Võrumaa Teataja*. 2008, 15.11, nr 133.
78. Vösoberg, V. Põlvamaa kommimeistrid lahkuvad Võrru. // *Lõunaleht*. 2008, 20.11, nr 46.
79. Kaarna, I. Võrus hakatakse šokolaadi valama. // *Võrumaa Teataja*. 2009, 10.01, nr 4.
80. Võru linna kommimeistrid. *Võru Linna Leht*. 2011, veebruar, nr 1.
81. Lembit Sikk. Autori intervjuu. Üleskirjutus. Võru, 16. detsember 2011.
82. Lembit Sikk e-mail, 14. jaanuar 2012.
83. Avans, T. Kalevi šokolaad – lemmik läbi aegade. *Käsikiri*. Võru, 2009.
84. <http://www.gilden.ee/> 17.11.2011.
85. *Andre magusaima unistuse täitumine*. <http://www.naistemaailm.ee/artiklid>. 19.11.2011.
86. <http://www.epl.ee.artikkel/401570>. 17.03.2009.

87. <http://naistekas.delfi.ee/kirevmaailm/uudised/milline-komm-voiks-olla-meie-esindusmaius.d?id=26190201>. 24.01.2012.
88. <http://kommid.ee/>. 21.01.2012.
89. <http://www.tervisekodu.ee/>. 24.01.2012.
90. <http://pr.pohjarannik.ee/ida-viru-suveniiriks-valiti-polevkivisokolaad/> 03.02.2012.
91. Aare-Vello Mikkelsaare erakogu.
92. Lembit Siku erakogu.
93. Triinu Avansi erakogu.

LISAD

LIS
A
1.
IV
AN
GR
O
M
OV
I
ISI
KU
TU
NN
IST
US

EESTI VABARIIK.
~~Kohtu- ja Siseministeerium.~~
POLITSEIVALITSUS.

Isikutunnistus Nr. 22690/1788

Maksev kuni tähtajata -193-

Käesolev tunnistus ei ole maksev tagasisõiduks Eestisse, kui selle üle käesoleval dokumendil erimärkus puudub. Isiku Venemaale tagasi mineku korral kaotab käesolev tunnistus maksvuse.

Perekonnanimi: GROMOV

Eesnimi: IVAN

Sündimise aeg: 20 november 1901

Sündimise koht: Venemaa, Pihkva

Isa perekonnanimi: Mihail Gromov

Ema perekonnanimi: sünd. Anastasia Burmistrova

Pärit Venemaalt, teise riigi kodakondsust omanud ei ole: —

Amet: Kaupmees

Lapsed kuni 14 a: —

Endine elukoht-Venemaal: Pihkva kub.

Praegune elukoht: Võru

Tundemärgid:

Vanadus: 32

Juuksed: —

Silmad: —

Nägu: —

Nina: —

Iseäralised tundemärgid: —

Märkused: —

Omaniku allkiri: J. Gromov
Signature du titulaire:

Kinnitan oma allkirjaga käesoleva dokumendi omaniku päevapildi ja allkirja.

Fellinas, 20. august 1934
Politseivalituse üldbüroo juhataja
Chef du Bureau général
à l'Administration de Police

Käesolev tunnistus on antud Vene pagulaste ülemkomissari dr. Nansen'i poolt Genfis 3.—5. juulini 1922. a. kokkukutsutud konverentsi resolutsioonide kohaselt.

LISA 2. I. GROMOVI AVALDUS VÕRU LINNAVALITSUSELE

Nr 2140
 Võru linnavalitsuses
 Sisestatud
 22. nov. 1938 a.

Wõru linnavalitsus.

Preilisades kaks projekti elumaja ehituse ja kuuride ehituse kohta, mis minule luba anda J. Gromovile. Kruudil kin. nr. 61. Kruus, Kreutzwaldi ja Wabaduse tän. ehitustööd teostada. Kesolewa projekti järgi ehitustööd teostada. Üks projekt palun minule kinnitatult tagasi anda. Lisa: 2 projekti ja tempelmarke 2kr.

22 nov. 1938a.

A. Kruus

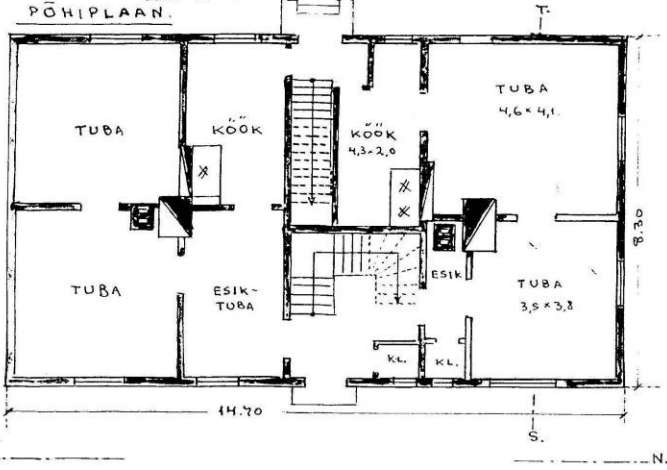
Üks krunn boseni.
 tempelmarkides kustutatud
 22. novembril 1938 a.
 Sekretärin. J. Kruusmaa

Kelikiinimend sent.
 tempelmarkides kustutatud
 22. novembril 1938.
 A. Kruusmaa

LISA 3. IVAN GROMOVI KRUNDI ÜMBEREHITUSE PROJEKT

J. GROMOVI POOLT TEMALE KUULUVAL, WÖRUS TÄNAWATE NURGAL KINNISTU NR. 61 ALL ASUVAL, LADURUUMIDE BLUKORTERIKS ÜMBEREHITUSE PROJEKT.

MÖÖT 1:100.

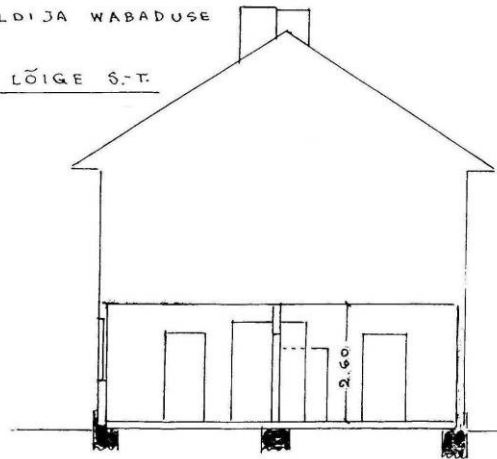
WADE A.-N.

Kontrollitud
Wõrus arhitekti aj. k.t.
E. P. Klemann, ins.
7. IV 1938

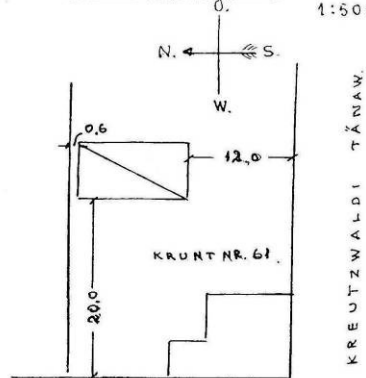
KREUTZWALDIJA WABADUSE KRUNDIL

LÖIWE S.-T.

ASETUSPLAAN.

MÖÖT 1:500.

WABADUSE TÄNAW.

J. Gromov

52

KOOSTANUD:

E. P. Klemann, dipl. ins.
Wõrus, 7. IV. 1938 a.

Kõrvaloleis projekt on linnaarhitekti 1938 a. resolutsiooniga
 ehitise suhtes kinnitatud ja Ivan Gromovile on lubatud selle pro-
 jekti järgi ehitustööid teha. - Tempelmann ja Kambelid, ins. kontor
 Wõrus, 27. mail 1938 a. 1707

LISA 4. KOMPVEKITÖÖSTUSE „MURRANG” KOMMIPAPERID

